

رازی از نگاه ابن ابی اصیبعه

کتاب عیون الأنباء فی طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه
فرزند یونس سعدی خزر جی، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، چ. انجمن گیاه درمانی، انتشارات زعیم،

تهران، ۱۳۹۳ خ، ج ۲، ۷۰۱ - ۷۲۷

دکتر محمد ابراهیم ذاکر

دندان پزشکی و پژوهشگر تاریخ پزشکی

۱.....	رازی از نگاه ابن ابی اصیبعه
۱.....	بخش یازدهم.....
۱.....	سرزمین پارس.....
۱.....	ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)
۲.....	انگیزه‌های آموختن پزشکی رازی.....
۲.....	داستان یکم.....
۳.....	داستان دوم.....
۴.....	دیدگاه رازی در چگونگی ساخت بیمارستان.....
۵.....	رازی و نواختن موسیقی.....
۶.....	آموزگاران رازی.....
۷.....	شیوه‌های نوآورانه درمانی رازی.....
۸.....	گزارش درمانی نخست.....
۱۰.....	گزارش درمانی دوم.....
۱۲.....	شیوه زیستی رازی.....
۱۴.....	داستان.....
۱۶.....	کوتاه‌سخنانی از ابوبکر محمد زکریا رازی.....
۱۸.....	سروده رازی.....
۱۸.....	کتاب‌های رازی.....
۱۹.....	(۱) کتاب الحاوي في الطب.....
۱۹.....	(۲) کتاب البرهان.....
۱۹.....	(۳) کتاب الطب الروحاني.....

دکتر محمد ابراهیم
ذکر

- ١٩..... ٤) كتاب سمع الكيان
- ١٩..... ٥) كتاب ايساغوجي
- ٢٠..... ٦) جمل معاني قاطيغورياس
- ٢٠..... ٧) جمل معاني باريمينياس
- ٢٠..... ٨) جمل معاني أنالوطيقا الأولى إلى تمام القياسات الحملية
- ٢٠..... ٩) كتاب هيئة العالم
- ٢٠..... ١٠) كتاب فيمن استعمل تفضيل الهندسة من الموسومين بالهندسة
- ٢٠..... ١١) مقالة في السبب في قتل ربح السموم لأكثر الحيوان
- ٢٠..... ١٢) كتاب فيما جرى بينه وبين سيسن المناني يريه خطأ موضوعاته و فساد ناموسه
- ٢٠..... ١٣) كتاب في اللذة
- ٢١..... ١٤) مقالة في العلة التي لها صار الخريف ممرضاً والربيع بالضد
- ٢١..... ١٥) كتاب في الفرق بين الرؤيا المنذرة، وبين سائر ضروب الرؤيا
- ٢١..... ١٦) كتاب الشكوك و المناقضات التي في كتب جالينوس،
- ٢١..... ١٧) كتاب في كيفية الابصار
- ٢١..... ١٨) كتاب في الرد على الناشي في مسائله العشر التي رام بها نقض الطب
- ٢١..... ١٩) كتاب في علل المفاصل و النقرس و عرق النساء
- ٢٢..... ٢٠) كتاب في وجع المفاصل
- ٢٢..... بخش صنعت و هنر هر دانش
- ٢٢..... دوازده كتاب كيمياگری
- ٢٢..... ٢١) كتاب المدخل التعليمي
- ٢٢..... ٢٢) كتاب المدخل البرهاني
- ٢٢..... ٢٣) كتاب الاثبات

ذاکر
دکتر محمد ابراهيم

- ٢٤) كتاب التدبير ٢٢
- ٢٥) كتاب الحجر ٢٢
- ٢٦) كتاب الاكسير ٢٢
- ٢٧) كتاب الشرف الصناعة وفضلها ٢٢
- ٢٨) كتاب الترتيب ٢٣
- ٢٩) كتاب التدابير ٢٣
- ٣٠) كتاب الشواهد و نكت الرموز ٢٣
- ٣١) كتاب المحبة ٢٣
- ٣٢) كتاب الحيل ٢٣
- ٣٣) كتاب في أن صناعة الكيمياء صناعة أقرب إلى الوجود من الامتناع ٢٣
- ٣٤) كتاب الأحجار ٢٣
- ٣٥) كتاب الأسرار ٢٣
- ٣٦) كتاب السرّ الأسرار ٢٣
- ٣٧) كتاب التبويب ٢٣
- ٣٨) كتاب الرسالة الخاصة ٢٣
- ٣٩) كتاب الحجر الأصفر ٢٣
- ٤٠) كتاب الرسائل الملوك ٢٤
- ٤١) كتاب الردّ على الكندي في إدخاله صناعة الكيمياء في الممتنع ٢٤
- ديگر کتابها پزشکی و جزآن ٢٤
- ٤٢) كتاب في أن الحمية المفرطة و المبادرة إلى الأدوية و تقليل من الأغذية لا يحفظ الصحة، بل يجلب المرض ٢٤

ذاکر
دکتر محمد ابراهيم

- (٤٣) مقالة في أنّ الجهال الأطباء يشددون على المرضى في منعهم من شهواتهم و إن لم يكن الانسان كثير مرض جهلاً و جزافاً ٢٤
- (٤٤) كتاب سيرة الحكماء ٢٤
- (٤٥) مقالة في أنّ الطين المنتقل به فيه منافع ٢٤
- (٤٦) مقالة في الجدري و الحصبة ٢٥
- (٤٧) مقالة في الحصى في الكلى و المثانة ٢٥
- (٤٨) كتاب إلى من لا يحضره الطبيب ٢٥
- (٤٩) كتاب الأدوية الموجودة بكلّ مكان ٢٥
- (٥٠) كتاب في الرد على الجاحظ في نقض صناعة الطب ٢٥
- (٥١) كتاب في تناقض قول الجاحظ في كتابه في فضيلة الكلام و ما غلط فيه على الفلسفة ٢٥
- (٥٢) كتاب التقسيم و التشجير ٢٦
- (٥٣) كتاب الطب الملوكي ٢٦
- (٥٤) كتاب في الفالج ٢٦
- (٥٥) كتاب في اللقوة ٢٦
- (٥٦) كتاب في هيئة العين ٢٦
- (٥٧) كتاب في هيئة الكبد ٢٧
- (٥٨) كتاب في هيئة الانثيين ٢٧
- (٥٩) كتاب في هيئة القلب ٢٧
- (٦٠) كتاب في هيئة الصماخ ٢٧
- (٦١) كتاب في هيئة المفاصل ٢٧
- (٦٢) كتاب الأقرباذين ٢٧
- (٦٣) كتاب في الانتقاد و التحرير على المعتزلة ٢٧

ذاكر
دكتور محمد ابراهيم

- ٢٧..... (٦٤) كتاب في الخيار المُرّ
- ٢٧..... (٦٥) كتاب في كيفية الاغتذاء
- ٢٨..... (٦٦) كتاب في أثقال الأدوية المركبة
- ٢٨..... (٦٧) كتاب في خواص الأشياء
- ٢٨..... (٦٨) كتاب كبير في الهیولی
- ٢٨..... (٦٩) كتاب في سبب وقوف الأرض في وسط الفلك على استدارة
- ٢٨..... (٧٠) كتاب في نقض طب روحانی علی ابن الیمان
- ٢٨..... (٧١) كتاب في إن العالم لا يمكن أن يكون إلا على ما نُشاهد
- ٢٨..... (٧٢) كتاب في الحركة
- ٢٨..... (٧٣) مقالة في إن للجسم تحريكاً من ذاته و ان الحركة مبدأً طبيعي
- ٢٩..... (٧٤) قصيدة في المنطقيات
- ٢٩..... (٧٥) قصيدة في العلم الالهي
- ٢٩..... (٧٦) قصيدة في العظة اليونانية
- ٢٩..... (٧٧) كتاب الكرى و المقادير
- ٢٩..... (٧٨) كتاب في ايضاح العلة التي بها تدفع الهوام بالتغذي و مرة بالتدبير
- ٢٩..... (٧٩) كتاب في الجبر و كيف يسكن ألمه و ما علاقة الحرف فيه و البرد
- ٢٩..... (٨٠) مقالة في الأسباب المميلة لقلوب أكثر الناس عن الأفاضل الأطباء إلى أخساهم
- ٢٩..... (٨١) مقالة في ينبغي أن يقدم من الأغذية و الفواكه و ما يؤخر منها
- ٢٩..... (٨٢) مقالة في الردّ على احمد بن الطيب السرخسي فيما ردّ به على جالينوس في أمر الطعم المُرّ
- ٢٩..... (٨٣) كتاب في الردّ على المسمعي المتكلم في ردّه على أصحاب الهیولی
- ٣٠..... (٨٤) كتاب في المدة و هي الزمان و في الخلاء و الملاء و هما المكان

ذاكر
دكتور محمد إبراهيم

- ٨٥) مقالة في أبان فيها خطأ جرير الطبيب في انكاره مشورته على الأمير احمد بن اسماعيل، في تناول التوت الشامي على أثر البطيخ في حاله، و ايضاح عذره فيها ٣٠
- ٨٦) كتاب في نقض كتاب انايو إلى فرفوروس في شرح مذاهب أسطوطاليس في العلم الالهي ٣٠
- ٨٧) كتاب في علم الالهي ٣٠
- ٨٨) كتاب في الهيولى المطلقة و الجزئية ٣٠
- ٨٩) كتاب إلى أبي القاسم البلخي و الزيادة على جوابه و جواب هذا الجواب ٣٠
- ٩٠) كتاب في العلم الالهي على رأي أفلاطون ٣٠
- ٩١) كتاب في الردّ على أبي القاسم البلخي فيما ناقض به في المقالة الثانية من كتابه في العلم الالهي ٣٠
- ٩٢) كتاب في محنة الذهب و الفضة و الميزان الطبيعي ٣٠
- ٩٣) كتاب في الثبوت في الحكمة ٣١
- ٩٥) كتاب في عذر من اشتغل بالشرنج ٣١
- ٩٦) كتاب في حكمة النرد ٣١
- ٩٧) كتاب في حيل النمس ٣١
- ٩٨) كتاب في أن للعالم خالقاً حكيماً ٣١
- ٩٩) كتاب في الباه يبين فيه الأمزاج و منافع الباه و مضاره ٣١
- ١٠٠) كتاب الزيادة التي زادها في الباه ٣١
- ١٠١) كتاب المنصوري ٣١
- ١٠٢) كتاب الجامع ٣٢
- ١٠٣) كتاب الفاخر في الطب ٣٤
- ١٠٣) كتاب في العلة التي صار لها متى انقطع من البدن شيء حتى يتبرأ منه أنه لايلتصق به، و إن كان صغيراً، و يلصق به من الجراحات العظيمة القدر غير متبرئه مما هو أعظم من ذلك كثيراً ٣٤

ذاكر
دكتور محمد ابراهيم

- ١٠٥) رسالة في الماء المبرد على الثلج، و المبرد من غير أن يطرح فيه الثلج، و الذي يغلى ثم يبرد في الجليد و الثلج؛ ٣٥
- ١٠٦) كتاب في العلة التي لها صار السمك الطري معطشاً ٣٥
- ١٠٧) رسالة في أنه لا يوجد شراب غير مسكر يفي بجميع أفعال الشراب المُشكّر المحمود في البدن ٣٥
- ١٠٨) كتاب في العلامات إقبال الدولة ٣٥
- ١٠٩) كتاب في فضل العين على سائر الحواس ٣٥
- ١١٠) رسالة في أن غروب الشمس و سائر الكواكب عنا و طلوعها علينا ليس من أجل حركة الأرض بل من حركة الفلك ٣٥
- ١١١) كتاب في المنطق ٣٥
- ١١٢) كتاب في فسخ ظن من يتوهم أنّ الكواكب ليست في نهاية الاستدارة و غير ذلك ٣٦
- ١١٣) كتاب في انه لا يتصور لمن لا دربة له بالبرهان أنّ الأرض كرية و أنّ الناس حولها ٣٦
- ١١٤) رسالة يبحث فيها عن الأرض الطبيعية، طين هي أم حجر ٣٦
- ١١٥) كتاب يوضح أنّ التركيب نوعان و غير ذلك ٣٦
- ١١٦) مقالة في العادة و أنّها تكون طبيعية ٣٦
- ١١٧) مقالة في المنفعة في أطراف الأجفان دائماً ٣٦
- ١١٨) مقالة في العلة التي من أجلها تضيق النواظر في النور و تتسع في الظلمة ٣٦
- ١١٩) مقالة في العلة التي لها تزعم الجهال إنّ الثلج يعطش ٣٦
- ١٢٠) مقالة في العلة التي لها يحرق الثلج و يقرح ٣٦
- ١٢١) كتاب أطعمة المرضى ٣٧
- ١٢٢) مقالة فيما استدركه من الفصل في الكلام في القائلين بحدوث الأجسام، و على القائلين بقدمها ٣٧
- ١٢٣) كتاب في أنّ العلل اليسيرة بعضها أعسر تعرفاً و علاجاً و غير ذلك ٣٧
- ١٢٤) كتاب علة التي لها تدم العوام الأطباء الحذاق ٣٧

ذاكر
دكتور محمد إبراهيم

- ١٢٥) رسالة في العلل المشكّلة و عذر الطبيب و غير ذلك ٣٧
- ١٢٦) رسالة في العلل القاتلة لعظمها، و القاتلة لظهورها بغتة مما لا يقدر الطبيب على صلاحها، و عذره في ذلك ٣٧
- ١٢٧) كتاب في أنّ الطبيب الحاذق ليس هو من قدر على إبراء جميع العلل، فإنّ ذلك ليس في الوسع و لا في صناعة أبقراط، و أنّه قد يستحق أن يُشكر الطبيب و يُمدح، و أن تُعظم صناعة الطب و تُشرف، و أن هو لم يقدر على ذلك، بعد أن يكون متقدماً لأهل بلده و عصره ٣٨
- ١٢٨) رسالة في أن الصانع المتعرف بصناعته معدوم في جلّ الصناعات لا في الطب خاصّه، و العلة التي من أجلها صار ينجح جُهاال الأطباء و العوام و النساء في المدن في علاج بعض الأمراض أكثر من العلماء، و عذر الطبيب في ذلك؛ ٣٨
- ١٢٩) كتاب ممتحن في الطب على سبيل كناش. ٣٨
- ١٣٠) كتاب في أن النفس ليست بجسم ٣٨
- ١٣١) كتاب في الكواكب السبعة في الحكمة ٣٨
- ١٣٢) رسالة إلى الحسن بن اسحاق بن محارس القمي ٣٩
- ١٣٣) كتاب في النفس المغترة ٣٩
- ١٣٤) كتاب في النفس الكبير ٣٩
- ١٣٥) مقالة في العلة التي من أجلها يعرض الزكام لأبي زيد البلخي في فصل الربيع عند شمّه الورد ٣٩
- ١٣٦) رسالة في محنة الطبيب و كيف ينبغي أن يكون حاله في نفسه و بدنه و سيرته و أدبه ٣٩
- ١٣٧) رسالة في مقدار ما يمكن أن يستدرك من أحكام النجوم على رأي الفلاسفة الطبيعيين، و من لم يقل منهم أن الكواكب أحياء و ما يمكن أن يستدرك على رأي من قال إنّها أحياء ٣٩
- ١٣٨) كتاب في العلة التي لها صار يحدث النوم في رؤوس بعض الناس شبيهاً بالزكام ٤٠
- ١٣٩) كتاب في الشكوك التي على برقلس ٤٠
- ١٤٠) كتاب في تفسير كتاب افلوطرخس لكتاب طيماوس ٤٠

ذاكر
دكتور محمد إبراهيم

- ٤٠..... (١٤١) رسالة في علة خلق السباع و الهوام
- ٤٠..... (١٤٢) كتاب في إتمام ما ناقض به القائلين بالهيمولي
- ٤٠..... (١٤٣) كتاب في أن المناقضة التي بين أهل الدهر و أهل التوحيد في سبب إحداث العالم، إمّا جاز من نقصان السمّة في أسباب الفعل، بعضه على التمادية و بعضه على القائلين بقدم العالم
- ٤٠..... (١٤٤) كتاب في نقضه على عليّ بن شهيد البلخي فيما ناقضه به في أمر اللذة
- ٤٠..... (١٤٥) كتاب في الرياضة
- ٤١..... (١٤٦) كتاب في النقض على الكيال في الإمامة
- ٤١..... (١٤٧) كتاب في أنه لا يجوز أن يكون سكون و افتراق
- ٤١..... (١٤٨) كتاب في إتمام كتاب افلوطر خس
- ٤١..... (١٤٩) كتاب في نقض كتاب التدبير
- ٤١..... (١٥٠) إختصار كتاب حيلة البرء لجالينوس
- ٤١..... (١٥١) إختصار كتاب النبض الكبير لجالينوس
- ٤١..... (١٥٢) تلخيص كتاب العلل و الأعراض لجالينوس
- ٤١..... (١٥٣) تلخيص كتاب الأعضاء الأئمة لجالينوس
- ٤٢..... (١٥٤) كتاب الإنتقاد على أهل الاعتزال
- ٤٢..... (١٥٥) كتاب في نقض كتاب البلخي لكتاب العلم الالهي و الردّ عليه
- ٤٢..... (١٥٦) كتاب في أنه يجوز أن يكون سكون و اجتماع و لا يجوز أن يكون حركة و اجتماع لم يزل
- ٤٢..... (١٥٧) رسالة في أن قطر المربع لا يشارك الضلع من غير هندسة
- ٤٢..... (١٥٨) كتاب في الاشفاق على أهل التحصيل من المتكلمين بالفلسفة
- ٤٢..... (١٥٩) كتاب في السيرة الفاضلة و سيرة أهل المدينة الفاضلة
- ٤٢..... (١٦٠) كتاب في وجوب الدعاء و الدعاوي
- ٤٢..... (١٦١) كتاب الحاصل

ذاكر
دكتور محمد إبراهيم

- ٤٢.....رسالة لطيفة في العلم الالهي (١٦٢)
- ٤٣.....كتاب منافع الأغذية و دفع مضارها (١٦٣)
- ٤٣.....كتاب إلى على بن شهيد البلخي في تثبيت المعاد (١٦٤)
- ٤٣.....كتاب علة جذب حجر المغنطيس للحديد (١٦٥)
- ٤٣.....كتاب كبير في النفس (١٦٦)
- ٤٣.....كتاب صغير في النفس (١٦٧)
- ٤٣.....كتاب ميزان العقل (١٦٨)
- ٤٣.....كتاب في شراب المُسكِر (١٦٩)
- ٤٣.....مقالة في السكنجيين و منفعه و مضاره (١٧٠)
- ٤٤.....كتاب في القولنج (١٧١)
- ٤٤.....مقالة في قولنج الحار (١٧٢)
- ٤٤.....كتاب في تفسير كتاب جالينوس لفصول أبقراط (١٧٣)
- ٤٤.....كتاب في الأئنة و علاجها و تبيينه (١٧٤)
- ٤٤.....كتاب في نقض كتاب الوجود لمنصور بن طلحة (١٧٥)
- ٤٤.....كتاب فيما يرومه من إظهار ما يدعي من عيوب الأولياء [مخاريق الأنبياء] (١٧٦)
- ٤٥.....كتاب في آثار الامام الفاضل المعصوم (١٧٧)
- ٤٥.....كتاب في الاستفراغ المحمومين قبل النضج (١٧٨)
- ٤٥.....كتاب الامام و المأموم المحققين (١٧٩)
- ٤٥.....كتاب خواص التلاميذ (١٨٠)
- ٤٥.....كتاب شروط النظر (١٨١)
- ٤٥.....كتاب آراء الطبيعية (١٨٢)
- ٤٥.....كتاب خطأ عَرَض الطبيب (١٨٣)

ذاكر
دكتور محمد إبراهيم

- ٤٥..... (١٨٤) أشعار في العلم الالهي .....
- ٤٥..... (١٨٥) صفة مداد معجون لا نظير له .....
- ٤٥..... (١٨٦) نظم كتاب الأس لجابر .....
- ٤٦..... (١٨٧) رسالة في التركيب .....
- ٤٦..... (١٨٨) رسالة في كيفية النحو .....
- ٤٦..... (١٨٩) رسالة في العطش و ازدياد الحرارة لذلك .....
- ٤٦..... (١٩٠) كتاب في جمل الموسيقى .....
- ٤٦..... (١٩١) كتاب في الأوهام و الحركات النفسانية .....
- ٤٦..... (١٩٢) كتاب في العمل بالحديد و الجبر .....
- ٤٦..... (١٩٣) كتاب فيما يعتقدده رأياً .....
- ٤٦..... (١٩٤) كتاب فيما اغفلته الفلاسفة .....
- ٤٦..... (١٩٥) كتاب سرّ في الحكمة .....
- ٤٦..... (١٩٦) كتاب منافع الأعضاء .....
- ٤٧..... (١٩٧) كتاب كافي في الطب .....
- ٤٧..... (١٩٨) كتاب في المنتقل .....
- ٤٧..... (١٩٩) كتاب الأقرباذين المختصر .....
- ٤٧..... (٢٠٠) كتاب في البرء .....
- ٤٧..... (٢٠١) كتاب إلى أبي القاسم بن دلف في الحكمة .....
- ٤٧..... (٢٠٢) كتاب إلى علي بن وهبان فيه باب واحد في الشمس .....
- ٤٧..... (٢٠٣) كتاب إلى ابن أبي الساج في الحكمة .....
- ٤٨..... (٢٠٤) كتاب إلى داعي الاطروش في الحكمة .....
- ٤٨..... (٢٠٥) كتاب سرّ الأسرار في الحكمة .....

ذاكر
دكتور محمد إبراهيم

- ٢٠٦) كتاب سِرِّ الطيب ٤٨
- ٢٠٧) كتاب في شرف الفصد عند الاستفراغات الامتلائييه رداة و كمية و فضله على سائر الاستفراغات و الابانة على أنّ الفصد لايمنعه عند الاحتياج إليه شيء البتة ٤٨
- ٢٠٨) كتاب المرشد ٤٨
- ٢٠٩) رسالة في أنّ العلل المستكملة التي لايقدر الأعلاء أن يعبروا عنها و يحتاج الطيب إلى لزوم العليل و إلى استعمال بعض التجربة لاستخراجها و الوقوف عليها و تحيّر الطيب ٤٩
- ٢١٠) كتاب مختصر في اللبن ٤٩
- ٢١١) كتاب كلام جرى بينه و بين المسعودي في حدوث العالم ٤٩
- ٢١٢) كتاب المدخل إلى الطب ٤٩
- ٢١٣) مقالة في المذاقات ٤٩
- ٢١٤) مقالة في البهق و البرص ٤٩
- ٢١٥) كتاب زينة الكتاب ٤٩
- ٢١٦) كتاب برء الساعة ٤٩
- ٢١٧) مقالة في البواسير و الشقاق في المقعد ٥٠
- ٢١٨) كلام في الفروق بين الأمراض ٥٠
- ٢١٩) مقالة في الحرقة الكائنة في الاحليل و المثانة ٥٠
- ٢٢٠) كتاب طب الفقراء ٥٠
- ٢٢١) رسالة إلى الوزير أبي الحسن على بن عيسى بن داؤد بن الجراح القنائي في الاعلال الحادثة على ظاهر الجسد ٥٠
- ٢٢٢) رسالة إلى تلميذه يوسف بن يعقوب في أدوية العين و علاجها و مداواتها، و تركيب الأدوية لمايحتاج إليه من ذلك ٥٠
- ٢٢٣) كتاب صيدلة الطب ٥١

ذاكر
دكتور محمد ابراهيم

- ٢٢٤) كتاب في جواهر الأجسام ٥١
- ٢٢٥) كتاب في سيرته ٥١
- ٢٢٦) مقالة في الزكام و النزلة و امتلاء الرأس و منع النزلة إلى الصدر، و الريح التي تسد المنخرين و منع التنفس
بهما ٥١
- ٢٢٧) مقالة في إبدال الأدوية المستعملة في الطب و العلاج و قوانينها و جهة استعمالها ٥١
- ٢٢٨) كتاب صفة البيمارستان ٥١
- ٢٢٩) مقالة في الأغذية ٥١
- ٢٣٠) مقالة في العلة التي لها إذا أكلت الحيوانات سخنت أبدانها ما خلا الانسان فإنه يجد عند أكله فتوراً... ٥٢
- ٢٣١) مقالة في الكيفيات ٥٢
- ٢٣٢) رسالة في الحمام و منافعه و مضاره ٥٢
- ٢٣٣) كتاب في الدواء المسهل و المقيئ ٥٢
- ٢٣٤) مقالة في علاج العين بالحديد ٥٢
- كتابنامه ٥٣
- نمايه كتاب و مقاله ٥٣

ذاكر
دكتور محمد ابراهيم

رازی از نگاه ابن ابی اصیبعه

۱

رازی از نگاه ابن ابی اصیبعه

کتاب عیون الأنباء في طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند یونس سعدی خزر جی، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، چ. انجمن گیاه‌درمانی، انتشارات زعیم، تهران، ۱۳۹۳ خ، ج ۲، ۷۰۱ - ۷۲۷

بخش یازدهم

سرزمین پارس

ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)

ری زادگاه و جایگاه بالندگی ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م) بوده است. در سی و چند سالگی به سوی بغداد رهسپرد و مدتی را در آن جا سپری کرد. او از نوجوانی دلبستگی ویژه‌ای به دانش‌های عقلی داشت و به فراگیری آن پرداخت و نیز از ادبیات و سرودن شعر دوری نکرد و در بزرگی به دانش پزشکی روی آورد و آن را آموخت، نخستین آموزگار او در این رشته علی طبری فرزند [سهل] ربن است.

ذاکر
دکتر محمد ابراهیم

انگیزه‌های آموختن پزشکی رازی

ابوسعید زاهدالعلماء^۱ در کتاب خود **بیمارستانات گوید**: انگیزه ابوبکر محمد زکریا رازی برای فراگیری دانش و هنر پزشکی، هنگام زیستن در شهر دار السلام بغداد، بدین گونه بوده است:

داستان یکم

وی روزی برای دیدن بیمارستان عضدی می‌رود، در آن جا به بزرگ داروسازان بیمارستان بر می‌خورد، در باره داروها و این که کدام دارو در تاریخ برای نخستین بار در درمان به کار رفته، از او می‌پرسد؟

پاسخ می‌گوید: نخستین داروی شناخته شده را اُفلون^۲ از دودمان اسقلیبیوس پیدا می‌کند. یافتن آن بدین گونه بوده است که بازوی اُفلون دچار آماسی گرم و بسیار دردناک می‌شود، هنگامی که اندکی بهبود یافت و آرام گرفت، خواهان گردش کنار رودخانه می‌شود، پس فرمان می‌دهد تا غلامان او را به کنار رودی پر از گل و گیاه ببرند، ایشان او را به کنار رودخانه‌ای می‌برند. او خود را بر روی سبزه‌ها رها می‌کند. اُفلون دستش را بر روی گیاهان پیرامون خود می‌گذارد تا خنک شود، در پی آن می‌بیند که درد اندک اندک آرام می‌گیرد، پس از گذشت مدتی و ماندن دست بر روی برخی از سبزه‌ها، بهبودی همگانی در آن پیدا می‌شود.

^۱ زاهدالعلماء ابوسعید منصور فرزند عیسی ترس‌آیین نسطوری و برادر سر اسقف نصیبین بود. وی در فرزانی و اندیشمندی بلند آوازه بود و به کار پزشکی در دربار نصیرالدوله فرزند مروان (د: ۵۳ق) پرداخت که ابن‌بطلان برایش کتاب دعوت الأطباء را نوشت. نصیرالدوله، زاهدالعلماء را گرامی می‌داشت و بر دانش و هنر پزشکی او تکیه می‌زد و وی را نیکو می‌شمرد. زاهدالعلماء را کتاب‌هایی است: کتاب البیمارستانات؛ کتاب فی الفصول و المسائل و الجوابات که دو جزو است. جزو یکم آن در برگزیده هر آن چه حسن فرزند سهل در خزانه خودش از پارچه‌نوشته‌ها [رقعه] و کتابچه‌ها و نامه‌های لوله شده و جز آن به گونه پرسش و پاسخ ثبت کرده بود. جزو دوم بر پایه فصل‌بندی مسأله و پاسخ‌هایی است که در کلاس درس در بیمارستان فارقی [میافارقین] داشته است؛ کتاب فی المنامات و الرؤیا؛ کتاب فیما یجب علی المتعلمین لصناعت الطب تقدیم علمه / پیش‌نیازهای آموزش دانش پزشکی از رشته‌های علمی دیگر برای دانشجویان رشته پزشکی؛ کتاب فی أمراض العین و مداواتها / کتابی درباره بیماری‌های چشم و درمان هر کدام. (عیون، نزار رضا، ۳۴۱؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۶۱۰ - ۶۱۱)

^۲ اُفلون: از گیاهان علفی گوشتی از تیره مخلدات، به زبان فرانسه *Joubarbe* اُفلون و افیلن: با حذف واو نیز آمده شیخ جبلی را گویند (قربادین، ۴۴۴، ۴۷۴).

هنگامی که مردم به بهبودی زود هنگام او با این گیاه دارویی پی بردند، آن را همیشهک بهار و یا "حیات العالم" نامیدند. از آغاز این نام چنین روی زبان‌ها افتاد، ولی باگذر روزگار این واژه کوتاه‌تر شد و نام "حی العالم" به خود گرفت. هنگامی که این داستان را رازی شنید، شگفت زده شد.

داستان دوم

او در دیداری دیگر از این بیمارستان، به نوزادی با دو چهره و یک سر برخورد می‌کند، از پزشکان انگیزه آن را جویا می‌شود، ایشان وی را آگاه می‌سازند. این بار نیز از شنیده‌ها شگفت زده می‌گردد. این پرسش و پاسخ‌ها پیوسته دنبال می‌شود و شنیده‌ها و آگاهی‌های او روز به روز افزایش می‌یابد تا آن که دلبستگی او به این دانش بیشتر و بیشتر می‌شود، پس به فراگیری پزشکی روی می‌آورد و با کوشش و تلاشی که در این راه می‌کند پدیده‌ای به نام جالینوس عرب می‌شود. این گفته‌های ابوسعید بود.

برخی گفته‌اند: رازی جزو رایزنان ساخت بیمارستان عضدی بوده است. عضالدوله با او در باره یافتن جایگاه در خور ساختمان بیمارستان رایزنی می‌کند. رازی به گماشتگان خود دستور می‌دهد تا پاره‌ای گوشت [نیمه گوسفند یا گاو] را در چهار گوشه بغداد آویزان کنند و ببینند کدام پاره گوشت و در کجا دیرتر از جاهای دیگر می‌گندد و بدبو می‌گردد، پس فرمان می‌دهد تا در آن جا ساختمانی برای بیمارستان پایه‌ریزی کنند.

کمال‌الدین ابوالقاسم بغدادی کاتب فرزند ابوتراب به من [ابن‌ابی‌اصیبعه] گفت: هنگامی که عضالدوله، بیمارستان عضدی را ساخت، فرمان گردآوری و گزینش پزشکان بزرگ و دانشمند را بداد پس همه پزشکان مشهور بغداد پیرامون او گرد آمدند، آن‌ها بیش از یک صد نفر شدند، از میان ایشان پنجاه پزشک داناتر و آگاه‌تر و کارآزموده‌تر در کار و هنر پزشکی را برگزید و رازی در میان ایشان بود، سپس ده نفر گزیده‌تر را جدا کرد، که رازی یکی از آن‌ها بود، سه باره از میان ده نفر سه تا را گزینش کرد، که رازی یکی از آن سه نفر شد، در پایان از میان سه نفر رازی، بر دو تای دیگر برتری یافت و او را سرپزشک پزشکان بیمارستان عضدی کرد.

من بر این باورم که روزگار رازی کهن‌تر از دوره عضالدوله فرزند بویه است، و دوره رفت و آمد او به بیمارستان پیش از بازسازی دوباره آن به وسیله عضالدوله بوده است.

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

دیدگاه رازی در چگونگی ساخت بیمارستان

رازی کتابی در باره ویژگی‌های بیمارستان و امکانات مناسب وضع بیمار در حال درمان آن نگاشته است^۱.

عبیدالله فرزند جبریل^۲ گوید: هنگامی که عضدالدوله بیمارستانی را که کنار پل در بخش خاوری شهر بغداد بازسازی کرد، پزشکانی را از هر گوشه و کنار گردآورد و برای بیست و چهار تای ایشان ماهیانه گذاشت. یکی از ایشان ابوالحسن علی فرزند ابراهیم فرزند بکس که با نابینا بودن می‌خواست در آن جا تدریس کند. گروهی دیگر، مانند: ابوالحسن فرزند کشکرایا که به "تلمیذ سنان" مشهور بود و ابویعقوب اهوازی و ابوعیسی بقیه و قس [کشیش] رومی و بنوحسنون و گروهی از طبیعی‌گرایان [مادی‌گرایان] بودند.

هم‌چنین عبیدالله فرزند جبریل گوید: پدرم جبریل که به همراه عضدالدوله از شیراز باز آمد. او در دسته طبیعی‌گرایان بیمارستان قرار گرفته بود.

هم‌چنین گوید: گروهی از چشم‌پزشکان فرزانه، همانند بونصر فرزند دحلی در بیمارستان کار می‌کردند، و نیز در گروه کاردپزشکان ابوالخیر و ابوالحسن فرزند تفاح بودند. هم‌چنین دسته‌ای از شکسته‌بندان که پیش از این بدانان اشارت شد، مانند بوصلت با ایشان همراهی می‌کردند.

سلیمان فرزند حسان^۳ گوید: رازی پیش از به دست گرفتن زمام کارهای بیمارستان عضدی مسئولیت بیمارستان ری را بردوش داشت.

^۱ کتاب صفة بیمارستان رازی پژوهش‌های اندیشمندان خود را در ساخت و راه‌اندازی بیمارستان در این کتاب بازگویی کند.

^۲ مناقب الأطباء، ابوسعید عبیدالله (ز: ۴۵۰ ق / ۱۰۵۸ م) فرزند جبرائیل فرزند عبیدالله فرزند بختیشوع فرزند جبرائیل فرزند بختیشوع فرزند جورجیس فرزند جبرائیل که این کتاب اکنون در دسترس نیست.

^۳ طبقات الأطباء، ابن‌جلجل، ۱۵۳ - ۱۵۸.

رازی و نواختن موسیقی

هم‌چنین گوید: رازی از نوجوانی نواختن عود [موسیقی] را دوست داشته است و پس از آن بوده که دل در گرو فراگیری پزشکی و فلسفه گذاشت و بدان جا رسید که در این دو دانش، به فرزنگی و دانش گذشتگان دست یافت.

قاضی صاعد^۱ در کتاب خود تعریف بطبقات الأمم^۲ گوید: رازی در دانش الهیات ژرف نگری نکرد و آرمان درست آن را نفهمید، پس دچار پریشانی اندیشه شد و دارای آرا سبک و بی‌پایه گشت و به مذهب بد و پلشت گرایش یافت، به نکوهش کردن اندیشه کسانی پرداخت که آن‌ها را نفهمیده بود و راهشان را دنبال نکرد.

ابن ندیم^۳ در کتاب فهرست^۴ آورده است: رازی به بازدید شهرهای گوناگون پرداخت و در میان دیدارهای گوناگون، دوستی و دلبستگی میان او و منصور فرزند اسماعیل^۵ [سامانی] پیدا شد. او کتاب منصوری^۶ خود را به نام او نگاهت.

هم‌چنین گوید: محمد فرزند حسن وراق برایم چنین بازگو کرد: مردی از شهر ری گفت: از پیری در باره رازی پرسیدم، پس در پاسخ بفرمود: او پیری بزرگ‌سر و اندیشمند بود. همیشه به گونه‌ای سر کلاس درس می‌نشست، که شاگردان به دور او گرد می‌آمدند، سپس حلقه‌ای دیگر از شاگردان در پس ایشان می‌نشستند، هر گاه پرسشگری می‌آمد، پرسش خود را به نخستین گروه

^۱ قاضی صاعد ابوالقاسم صاعد قرطبی فرزند احمد مشهور به ابن صاعد اندلسی (۴۲۰ - ۴۶۲ ق)

^۲ تعریف بطبقات الأمم ف، ۲۴۵.

^۳ ابن ندیم: محمد فرزند اسحاق ندیم مشهور به ابوالفرج فرزند ابویعقوب وراق بغدادی (۲۹۰ - ۳۸۵ ق / ۹۰۹ - ۹۹۵ م) کتاب فهرست یا فوز العلوم را به سال ۳۷۷ ق / ۹۸۷ م به پایان رسانید، در آن سخن از تاریخ علوم مذهب، فلسفه، آداب، نحو، سیر، شعر، کلام، فقه، پزشکی، کیمیا، واژه‌شناسی دارد و به همراه آن بیوگرافی اندیشمندان هر رشته و نام کتاب‌هایشان را تا سال ۳۷۷ ق می‌آورد.

^۴ فهرست، ۳۵۶ - ۳۶۰.

^۵ ابوصالح منصور فرزند اسحاق فرزند احمد فرزند اسد سامانی، برادر زاده امیر اسماعیل سامانی و استاندار او به مدت شش سال در ری است. (حبیب السیر از لغت‌نامه).

^۶ المنصوری فی الطب یا طب منصوری، رازی، برگردان اینجانم م. ا. ذاکر در سال ۱۳۸۷ خ با همیاری موزه تاریخ پزشکی وابسته به دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی دانشگاه تهران به چاپ رسید.

می داد، اگر پاسخ را دریافت نمی کرد، گروه پس از ایشان پرسش او را پیگیری می کرد. وگرنه در پایان خود رازی پاسخ پرسش را می داد.

رازی رادمرد و بخشنده و بزرگوار بود. با مردم به نیکی برخورد می کرد و با تهیدستان و بیماران رفتاری نرمجویانه و مهربانانه داشت. هرگاه بر او وارد می شدید، وی را مشغول رونویسی و یا سیاهه نمودن کاغذ و یا پاکنویس کردن کتابی می دیدید. چشمان او دچار نموری از بسیار خوردن باقالی شد که در پایان زندگی، بینایی خود را از دست داد.

آموزگاران رازی

رازی گوید: فلسفه را در کلاس بلخی^۱ فراگرفتم.

محمد فرزند اسحاق ندیم گوید: بلخی از مردمان بلخ بود وی گردشگر شهرها سرزمین های گوناگون بود و با فلسفه و دیگر دانش های کهن آشنایی بسیار داشت.

گویند: رازی کتاب های خود را بر سبک او نگاشته است. دست نوشته هایی بسیار به خامه او دیدم که به گونه سیاهه و دفترچه بود که هنوز کتاب کامل نشده و در دسترس خوانندگان گذاشته نشده بود.

گویند: بسیاری از کتاب های او را در سرزمین خراسان دیده اند.

گوید [ابن ندیم]: اندیشمندی بزرگ به نام شهید [بلخی] فرزند حسین با کنیت ابوالحسن در روزگار رازی بود که فلسفه و جهان بینی رازی را دنبال می کرد. وی چندین کتاب بنگارش درآورده بود. میان او و رازی گفتگو و مناظره های بسیار انجام گرفته است و هر کدام بر نوشته های دیگری نقض و رد نوشته اند.

گویم [ابن ابی اصیبعه]: رازی باهوش و زیرک بود، همواره با بیماران مهربان و در درمان ایشان بسیار کوشا و هرچه در توان داشت برای تندرستی آنان انجام می داد. پیگیر روشن تر کردن تاریکی ها و پیچیدگی های دانش پزشکی و آشکار کردن نادانسته ها و رازهای

^۱ ابوالحسن شهید فرزند حسین جهودانکی بلخی (د: ۳۲۵ ق / ۹۳۷م)، شاعر، متکلم، حکیم، هم روزگار رازی است که در مسائل گوناگون گفتگوها و رد و نقض های فراوان دارد، که نمونه آن سخن در باره لذت است.

ناگفته و پنهان آن و دیگر دانش‌ها بود، به گونه‌ای که هیچ‌گونه توجهی جز آگاه‌شدن و دست‌یافتن به نوشته‌های گذشتگان فرهیخته و اندیشمند نداشت.

گسترهٔ آرمان او به جایی می‌رسد که در برخی از کتاب‌هایش می‌نویسد: دوستی هوشمند داشتم، که در شب‌نشینی‌ها برای خواندن کتاب‌های بقراط و جالینوس مرا یاری می‌کرد.

دربارهٔ رازی سخن‌ها بسیار و تعریف‌ها فراوان است، در این که در دانش پزشکی کارآزمودگی بالایی داشته و در کار درمان بیماران یگانه بوده و این که همواره براین باور بوده که تاریخچهٔ هر بیمار پیش از شناخت هر بیماری مورد نیاز است و این که ویژگی بسیاری از داروها را می‌دانست که خیلی از پزشکان آن‌ها را نمی‌دانستند.

او در بسیاری از بخش‌های کتاب‌های خود، جایی را برای داستان درمان هر یک از بیماران خود گذاشته است. او بخشی از کتاب الحاوی را ویژهٔ این داستان‌ها گذاشته و آن را در کتاب سر الطب نیز آورده است.

شیوه‌های نوآورانهٔ درمانی رازی

قاضی ابوعلی محسن تنوخی فرزند علی فرزند ابوالجهم^۱ از کسانی که داستان‌هایی در باره نوآوری‌ها و کارهای شگفت‌انگیز و استدلال‌های بسیار استوار و محکم او در کتاب *الفرج بعد الشدة* آورده است، او گوید:

ابوالحسین محمد بصری فرزند علی فرزند خلال که یکی از قاضیان توانمند و امانت‌دار است برایم گفت:

گروهی پزشک راست‌گو و راست‌کردار برایم دربارهٔ بیماری چنین سخن گفتند:

^۱ قاضی تنوخی، اندیشمندی سیاسی کار که در بصره آموزش دید سپس در سال‌های (۳۲۹ - ۳۸۴ ق / ۹۴۱ - ۹۹۴ ق) در بغداد و اهواز بر جایگاه قضاوت نشست. اوراست: عنوان الحکمة، مجموعه داستان‌های حکمت‌آمیز است؛ نشوار المحاضرة و أخبار المذاكرة، جامع التواریخ نیز خواننده شده است؛ الفرج بعد الشدة، تنها نام کتاب نیست، بلکه یکی از «انواع ادبی» در ادبیات عرب به شمار می‌آید که تنوخی نیک می‌شناخته و در مقدمه الفرج خود به آن اشاره کرده است.

گزارش درمانی نخست

مردی از بغداد رهسپار ری شد در راه دچار خون‌برآمدن دهانی گشت، از رازی که پزشکی مشهور به دانایی و کارآزمودگی و نویسنده کتاب‌های بسیار بود، خواست که او را درمان کند. پس او را بدید که خونابه از دهان او می‌تراود و بیمار حال خود را برای او گزاره کرد. رازی نبضش را بگرفت و شیشهٔ پیشاب او را بدید و تاریخچهٔ او را از آغاز بیماری پرسید، ولی دلیلی برای بودن بیماری سل و یا زخم‌های دستگاه گوارش در او پیدا نکرد و بیماری را تشخیص نداد، همچنان که بیماری پیشرفت می‌کرد، اندیشه‌ای دیگر به ذهن رازی راه پیدا کرد، در همین هنگام نیز بیمار آشفته و پریشان‌تر شده بود.

رازی پیوسته از او می‌خواست بردبار باشد و کمی درنگ نماید تا بتواند بیماری را درست شناسایی کند و به دنبال آن برنامهٔ درمانی خوبی برایش پیاده کند. اینجا بود که فریاد بیمار از ناشناخته ماندن بیماریش آن هم به دست پزشکی توانمند، مانند رازی بلند شد.

او پیوسته می‌نالید و می‌گفت: این نومی‌دی از زیستن برای آن است که پزشک دانا و کارآزموده‌ای چون رازی هنوز نتوانسته، بیماریم را بشناسد. رازی بر تلاش خود بیفزود و در پی آن این پرسش و اندیشه به ذهن او راه یافت که از او در بارهٔ آب‌هایی که در راه نوشیده است، پرسد.

بیمار پاسخ داد: آب مرداب و آبیگرها را نوشیده است، در همان جا به یاد ابوبکر محمد زکریا رازی تیزهوش و خوش‌اندیشه و پزشک فرهیخته آمد، که زالویی در آب بوده و از آن جا به شکمبهٔ بیمار راه پیدا کرده است و این خون‌برآمدن دهانی (نفث الدم) از کارکرد همان جانور است. پس به او گفت فردا به سراغت خواهم آمد و درمانت را پی خواهم گرفت و تا بهبود نیایی رهایت نخواهم کرد، به شرطی که به گماشتگان فرمان دهی دستورهای مرا برای درمان تو بی‌هیچ گونه درنگی انجام دهند. بیمار پذیرفت و رازی در فردای آن روز با فراهم آوردن دو تشت بزرگ پر از گیاه طحلب سبز^۱ را که روز پیش گردآورده بود در برابر او گذاشت و گفت: باید همهٔ سبزی‌های دو تشت را بخورید. بیمار اندکی از آن خورد، سپس از خوردن بازماند.

^۱ طَحْلُب (Tuhlub): Duck weed Lemna minor (قاموس)

رازی از نگاه ابن ابی اصیبعه

۹

گفت: دیگر نمی‌توانم بخورم، رازی به گماشتگان او دستور داد، او را بگیرند و تا قباز بخوابانند، ایشان فرمان وی را انجام دادند و او را تا قباز خوابانیدند و دهانش را باز نگاه داشتند. رازی پیش آمد و هر آن چه از گیاه طحلب مانده بود با زور در دهانش فروکرد و فشار داد، و بیمار چه بخواهد یا نخواهد با زور و تهدید و کتک زدن، وادار به قورت دادنشان نمود، در پایان و با زور توانست یکی از تشت‌های جلبک را بخورد بیمار بدهد. بیمار پیوسته التماس می‌کرد، ولی برای رازی سودی نداشت، او همچنان به زور جلبک‌ها را در دهان بیمار می‌فشرد، از او می‌خواست تا بالا آورد و جلبک‌ها را بیرون اندازد. در این هنگام دل آشوبی بدو روی آورد، هر چه خورده بود بیرون ریخت، رازی نازک‌بینانه آن‌ها را واریسی کرد، در میان آن‌ها زالویی دید. از آن جا که شکمبه آکنده از جلبک شده بود، زالو به سوی آن‌ها کشیده و از جای استوار شده خود کنده شد و جدا گشت، پس با بالا آوردن بیرون انداخته شد و مرد بهبود یافت.

قاضی تنوخی گوید:

ابن حمدون ابوبکر محمد فرزند عبدالله فرزند محمد رازی با آوازه ابن حمدون برایم روایت کرد:

ابوبکر احمد فرزند علی رازی فقیه برایم گفت: از ابوبکر فرزند قارن رازی پزشک شنیدم: او [رازی] در دانش و هنر پزشکی سرآمد و بسیار کارآزموده بود.

ابوبکر ابن حمدون گوید: او [رازی] بسیاری از دانش‌ها را خوب می‌دانست، یکی از آن‌ها علم حدیث بود که مردم از او روایت می‌کردند و از او می‌نوشتند و او را کوچک می‌شمردند، ولی هرگز این سخن را از او نشنیدم.

قاضی تنوخی گوید: با آن که ملاقات‌های زیادی با ابوبکر رازی داشتم، چنین خبری را درباره اش شنیده باشم.

جلبک، به فارسی پشم وزغ نامند و به اصفهانی جل وزغ نامند و آن جسمی است سبز که بر روی آب‌های ایستاده و کنار جوی‌ها متکون می‌شود و آنچه مستدیر و متفرق باشد مسمی به خزازالماء است و طحلب لیقی و غزل الماء آن است که مانند رشته‌ها باشد و هرچه متراکم مثل نمند باشد خروء الضفادع است. در مرتبت دوم سرد و تر و ضماد او به تنهایی و با آرد جو جهت باد سرخ و اورام حاره و نقرس و قیله و فتق اطفال نافع و شرب خشک او حابس اسهال مراری است و هرچه بر روی سنگ‌های دریا متکون شود بسیار قابض است. طحلب الصخر: خزاز الصخر است (تحفه‌ن،

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

گزارش درمانی دوم

ابن قارن رازی، شاگرد ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی پزشک گوید: داستانی را از ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی شنیدم که می‌گفت: هنگام بازگشت از پیش استاندار خراسان و پس از درمان بیماری سخت وی، در راه نیشابور از آبادی "یقام" که نیمه راه نیشابور - ری است، گذر کردم، کدخدای آبادی به استقبال آمد و بهترین پذیرایی بکرد. از من خواست به بالین پسرش که دچار بیماری استسقا شده بروم، پس مرا به خانه ویژه او و خلوتگاهش برد، به سراغ بیمار رفتم و معاینه‌اش کردم، همان جا در کنار بیمار فهمیدم، امید بهبودی در او نیست.

هنگامی که با پدرش تنها شدم از من خواست که در باره درمان فرزندش راست سخن بگویم، من او را از ادامه زندگی پسر نومید کردم و به او گفتم: کارهایی را که برای او شادی آور و کامرواکننده و دوست‌داشتنی است، انجام بده، زیرا، او به پایان زندگی رسیده است سپس از خراسان بیرون آمدم تا به زیستگاه خویش رسیدم.

دوازده ماه از این داستان گذشت و من دوباره به آن سرزمین بازگشتم و از آن آبادی گذر کردم، کدخدا به استقبال آمد از او بسیار خجالت کشیدم؛ زیرا، گمان داشتم فرزندش مرده باشد، چون هیچ گونه شکی نداشتم، از آن جایی که خبر ناگوار مرگ فرزند را من داده بودم، نگران برخورد سنگین او بودم، ولی او مرا با گرمی پذیرفت و از من استقبال کرد و جایی برای نگرانیم نگذاشت و هم‌چنین دوست نداشتم در باره فرزندش پرسشی داشته باشم تا او را دوباره غمگین سازم. در یکی از روزهایی که میهمانش بودم.

او به من گفت: این جوان رامی شناسی؟ با انگشت به جوانی زیبارو و تندرست، پُر خون و پُر نیرو که با دیگر جوانان برای خدمت‌گزاری ما ایستاده بود، اشارتی کرد.

پاسخ دادم: خیر.

گفت: این همان پسر من است که در هنگام گذر از سوی خراسان، مرا از زندگی‌اش نومید کردی. شگفت‌زده شدم. گفتم: چگونه فرزندت بهبود یافت؟ انگیزه تندرست شدن او را برایم بازنمای.

کدخدا پاسخ داد: پس از آن که از کنار من برخاستی، وی زیرکانه فهمید که مرا از زیستنش نومید کردی.

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۱۱

او به من رو کرد و گفت: در این باره هیچ شکی ندارم که او [رازی] در پزشکی یگانه دوران است و او مرا از بهبودی نومید کرده است. پس از تو می‌خواهم خدمتکارانی را که تا پیش از این در کنارشان کار می‌کردم و همکارم بودند، تندرست و سرزنده نگاهداری و هنگامی که دانستی دیگر ماندنی نخواهم بود، کاری کنی تا زودتر بمیرم و ایشان را هرگز نبینم و دایه‌ای را برای کمک و یاری ام بگمار.

چیزهایی را که از من خواسته بود برآوردم و هر چه را دایه برای خوردن او برمی‌گزید، برایش می‌فرستادم و آن چه را می‌خواست بدون هیچ پرهیز خوراکی برایش فراهم می‌کردم.

روزها گذر کردند تا آن که روزی خوراک مضمیره^۱ برای دایه فرستادند تا او بخورد. دایه برای رسیدگی به کاری، آن خوراک را در کناری گذاشت که در دامنه دید پسرش بود. دایه به یاد می‌آورد، در هنگام بازگشت، پسرش بخش زیادی از آش ترش "مضمیره" را خورده بود و درون پیاله اندکی خوراک مانده و آن نیز با رنگی دگرگون شده بود.

دایه پیر گفت: او را گفتم: این چیست؟

گفت: هرگز به این پیاله نزدیک مشو و سپس کاسه را به سوی خود کشید و گفت: ماری بزرگ از لانه خود بیرون آمد و به سوی پیاله خزید و از آن بخورد و به بیرون تف کرد، و رنگ آن دگرگون شد، پس بخود گفتم، اکنون که من مردنی هستم دوست دارم که گرفتار درد سختی نشوم، پس از این فرصت بهره‌بردم و هر چه توانستم از آن کاسه خوردم تا مرگی زودرس به دست‌آورم و از این زندگی رها شوم، پس به اندازه‌ای که توانستم بخوردم دیگر جایی برای خوردن نداشتم و به جای خویش بازگشتم که در این هنگام تو آمدی.

دایه گفت: پیاله آش ترش را در دست و کنار دهانش دیدم فریاد زدم.

جوان گفت: هیچ کاری نکن، تنها پیاله را با هر آن چه درونش است، در جایی چال کن، تا کسی از آن نخورد و بمیرد؛ و یا جانوری از آن بخورد، سپس آدمی را نیش زند و بکشد. خواسته او را انجام دادم.

^۱ مضمیره: آش شیر ترش: غذای آش شیر ترش، غذای فراوانی است. نهاد آن، سرد و پدیدآورنده بلغم است. برای سردمزاجان، زیانبار است از این رو باید از توایل (ادویه) گرم، مانند فلفل و دارچینی و خولنجان [ریشه‌ای ستبر و خوشبو و تندمزه] و نعنا و سداب، در آن فراوان به کار برد. (کامل الصناعة، اهوازی، ج ۲، ۱۰۴)

دکتر محمد ابراهیم

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۱۲

کد خدا گفت: دایه نزد آمد و گزاره کار او را برایم بازگو کرد، پس به دیدار پسر رفتیم، او را در خوابی خوش یافتیم. **فرمان دادم:** او را بیدار نکنند تا ببینیم حالش چه خواهد شد. در پایان روز در حالی که بسیار عرق کرد بوده، هشیار شد و از خواب بیدار گشت و خواست به گرمابه رود. او دچار شکمروشی سخت شده بود. در روز و شبی که گذشت بیش از صد بار به آبریزگاه رفت، نومیدی ما از او بیشتر شد. خوراک او پیوسته و در چندین روز کاهشی چشمگیر یافت.

روزها گذشت و اشتهايش باز شد و خوراک جوجه بخواست و بخورد. کم‌کم نیرو گرفت و پروار و نیرومند شد، چون تا پیش از این تکیده و شکمش به پشت چسبیده بود. ما به تندرستیش امیدوار شدیم. او را از آمیخته‌خواری دور کردیم. او پیوسته نیرومندتر می‌شد. این چنین بود، که اکنون او را می‌بینی.

داستان این بیمار شگفت‌زده‌ام کرد و به یاد آوردم که همواره پیشینیان می‌گفتند: هر گاه بیمار استسقای گوشت ماری پیر و چند صد ساله بخورد، بهبود خواهد یافت. چنانچه درمان او را برای تو گزاره می‌کردم، گمان می‌بردی که می‌خواهم تو را رد کنم و یا ترا دنبال نخود سیاه بفرستم.

گویم [ابن‌ابی‌اصیبعه]: رازی از این دست داستان‌ها که با آن برخورد داشته، بسیار دارد. بخش زیادی از آن را در کتاب *حکایات الأطباء في علاجات الأدواء*^۱ یاد کرده‌ام.

شیوه زیستی رازی

رازی بیشتر زندگی خود را در سرزمین ایران گذرانید، چون زادگاه و جایگاه خاندان و تبار و برادرانش بود. او در کنار پادشاهان بزرگ ایرانی به هنر پزشکی، بسیار خدمت کرد و برای ایشان کتاب‌هایی بسیار در رشته پزشکی و دیگر دانش‌ها نوشت. او کتاب *المنصوري* خود را به نام پادشاه بزرگ سرزمین خراسان و فرارود منصور فرزند اسماعیل فرزند خاقان [سامانی]، هم‌چنین کتاب *الملوكي* را به نام علی فرزند صاحب فرمانروای تبرستان نوشت.

^۱ *حکایات الأطباء في علاجات الأدواء*، ابن‌ابی‌اصیبعه. (نک: عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۰۹؛ *حکایات الأطباء في علاجات الأدواء*، ابن‌ابی‌اصیبعه، موفق‌الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند یونس سعدی خزر جی (۵۹۵-۶۶۸ ق/ ۱۱۹۹-۱۲۷۰ م). نک: عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۰۹؛ هدیه العارفین، ج ۱، ۹۶؛ *ریحانة الأدب*، ج ۵، ۲۱۲؛ *أعلام زرکلی*، ج ۱، ۱۸۸.

ذاکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی به دیگر دانش‌ها نیز توجه نشان داد و در آن‌ها سرآمد شد. در زمینه هر کدامشان، کتاب‌هایی را بنگارش درآورد که نشان دهنده برتری و توان‌مندی و شناخت بالای او در هر زمینه دانشی است.

او در آغاز توجه بسیار به دانش سیمیاء^۱ و کیمیاء [شیمی] و آن چه به این دو دانش وابسته است، نشان داد و در این زمینه نیز کتاب‌هایی نوشت.

روایتی از خامه بلمظفر [ابوالمظفر] فرزند معرف^۲ روایتی آمده است که گوید: رازی همیشه چنین می‌گفته است، من نمی‌توانم کسی را فیلسوف بدانم مگر آن که دانش شیمی را به خوبی فراگرفته باشد زیرا، از به دست آوردن ناپاکی‌های مردم بی‌نیاز و از پلشتی‌های دست‌ان ایشان دور می‌شود و بی‌نیاز از آنان خواهند بود.

^۱ سیمیاء: دانش جادو و طلسم، که از راه آن می‌توان روح را از تنی به تن دیگر جابجا کرد و یا آن را بهر شکل بخواهند درآورد تا چیزهای موهوم و ناپیدا در نظر آیند که وجود ندارد (آندراج). دانش تسخیر جن و جنیان (بحر الجواهر).

^۲ بلمظفر (ابوالمظفر) فرزند معروف یکی از پزشکان پر آوازه سرزمین مصر است بلمظفر ابن معرف (ز: ۵۳۴ق / ۱۱۴۰م) بلمظفر نصر فرزند محمود فرزند معرف، تیزهوش و تلاشگر و ارزشگذار و آزمند در فراگیری دانش‌های حکمت بود. هم‌چنین دیدگاه‌هایی در دانش و هنر پزشکی و ادبیات و دستی‌سراییدن داشت. او دانش‌آموخته دامان ابن‌عین‌زرّبی بود و مدتی را در خدمتش به فراگیری دانش‌های زیر گروه حکمت و جز آن گذراند. خامه او را بر کتاب تفسیر الاسکندر لکتاب الکون و الفساد لازسوطالیس دیدم که می‌گفت: آن را در خدمت او [ابن‌عین‌زرّبی] خواندم و به خوبی فراگرفتم، تاریخ آن خامه ماه شعبان ۵۳۴ق [آوریل ۱۱۴۰م] است. بلمظفر خامه‌ای نیکو داشت و عبارت‌پردازی زیبا داشت. دلبسته دانش شیمی [کیمیا] بود و دیدگاه‌هایی در آن داشت و با اندیشمندانش نشست و برخاست داشت و کتاب‌هایی بسیار در این رشته و نیز پزشکی و حکمت رونویسی کرد. او در گردآوری و خواندن کتاب بسیار کوشش داشت.

شیخ سدیدالدین منطقی درباره‌اش برایم گفت: کتابخانه‌ای بزرگ در خانه‌اش بود که تاقچه‌هایی انباشته از کتاب داشت و همواره بیشتر زمان خود را در آن جا به خواندن و رونویسی کردن می‌گذراند.

ابن ابی اصیبعه گوید: از شگفتی‌هایش این است که او هزاران کتاب در رشته‌های گوناگون گردآورد و بر هر کدام به خامه خود سخنانی زیبا و داستان‌هایی شنیدنی و کمیاب درباره دانشی که در آن کتاب درباره‌اش نوشته شده، یادداشتی‌هایی دارد. من کتاب‌هایی بسیار در زمینه پزشکی

دکتر محمد ابراهیم

رازی از نگاه ابن ابی اصیبعه

۱۴

برخی از پزشکان برایم گفته‌اند: رازی به گروهی از رومیان پاره‌ای [شمش] زر بفروخت، ایشان پس از خرید روانه سرزمین روم شدند، چند سالی گذشت و در رنگ آن دگرگونی پدید آمد، تقربی بودن آن بر ایشان آشکار شد، به سوی او بازگشتند و رازی نیز ناگزیر از پس دادن پول ایشان شد.

داستان

روزی رازی، وزیری را برای میهمانی به خانه خود فراخواند، وزیر خوراکی‌هایی بسیار گوارا و لذیذ خورد که در هیچ جایی به این خوشمزگی نخورده بود. وزیر رندی کرد و یکی از دخترکان آشپز، آشپزخانه او [رازی] را خرید تا برایش همان خوراک‌های خوشمزه را ببزد، ولی خوراکی‌های ساخت او بهمان خوشمزگی خانه رازی نشد.

او از دخترک آشپز پرسید: چرا این گونه شد؟

دخترک آشپز گفت: خوراک همان است، ولی همه دیگ و پاتیل‌های آشپزخانه رازی از زر و سیم است، گویا خوشمزگی خوراک از آن باشد؛ بنابراین، می‌توان گفت، رازی از دانش شیمی نیز آگاهی و شناخت بسنده‌ای داشته است. از این رو، او را فراخواند و از او

و جز آن از دانش‌های زیر گروه حکمت، دیدم که از آن بومظفر بود و نامش بر آن نوشته شده بود و برخی از آن‌ها دارای گوشه‌نویسی‌های بسیار زیبا و سودمندی داشت که پیوندی با دانش آن کتاب بود.

سروده‌ای از بلمظفر ابن معرف:

وقالوا الطبیعه مبدا الکیان   فیالیت شعری ما هی الطبیعه؟

أقادرة طبیعت نفسها   علی ذاک أم لیس بالمستطیعه؟

(مقارب)

هم‌چنین گوید:

وقالوا الطبیعه معلومنا   ونحسن نبین ما حدها

ولم یعرفوا الآن ما قبلها   فکیف یرومون ما بعدها

(مقارب)

بلمظفر ابن معرف را کتاب‌هایی است: تعالیک فی الکیمیا؛ کتاب فی علم النجوم؛ مختارات فی الطب. (عیون الأنباء، برگردان ذاکر، ج ۲، ۹۵۲ -

۹۵۳).

ذاکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی از نگاه ابن ابی اصیبعه

۱۵

خواست تا هر چه آگاهی در رشته شیمی به دست آورده، به او آموزش دهد. رازی از این کار خودداری کرد و آگاهی‌های خود را به او نیاموخت و دانش خود را در این زمینه انکار کرد. وزیر چون چنین برخوردی از او دید، به خشم آمد و دخترک آشپز را با تنابی خفه کرد.

گویند: رازی در آغاز کارش زرگر [کیمیاگر] بوده است، آن چه این سخن را تایید می‌کند، به دست آمدن دست‌نوشته‌ای کهن از کتاب المنصوری است، که آغاز آن نیز افتاده و بخش بسیاری از آن به جهت کهنگی و پوسیدگی پاره شده است که با همان خامه نام کتاب چنین آمده است: [کناش المنصوری، تألیف محمد بن زکریا الرازی الصیرفی] و دارنده این دست‌نوشته، برایم گفت که این کتاب به خامه خود رازی است.

رازی هم روزگار اسحاق فرزند حنین و همه هم‌دوره‌ای‌های او است. در پایان زندگی دچار کوری از آب آوردن چشم شد که پزشکان به او گفتند: اگر شکافته شود و آب آن بیرون آورده شود، بینایی به چشمش باز خواهد گشت. او در پاسخ می‌گوید: من به اندازه‌ای به دنیا نگاه کردم که خسته شدم؛ بنابراین، اجازه بیرون آوردن آب چشمم را نخواهم داد.

ابوالخیر حسن فرزند سوار فرزند بابا که به روزگار رازی نزدیک بود، گوید: رازی در دویست و نود و اندی یا اندکی کمتر از سال سیصد [۹۰۲ تا ۹۱۲م] چشم از جهان فروبست و گفت: این تردید در سال درگذشت رازی از سوی من است. از بلمظفر فرزند معرف روایت می‌کنم: رازی در سال ۳۲۰ ق / ۹۳۲م درگذشت. **عبیدالله فرزند جبریل گوید:** رازی در ری و بلادالجبال^۱ دارای مرتبت بالا و جایگاه والایی است.

^۱ بلادالجبال: سرزمین کوهستان [جبال]، بخش‌های مرکزی و غربی ایران، در برگرفته اصفهان، کاشان، ساوه، لرستان، قزوین، همدان، زنجان تا کرمانشاهان امروزی بوده است.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۱۶

گوید: رازی به اندازه‌ای زندگی کرد، تا به روزگار ابن‌عمید^۱ آموزگار بزرگ و استاد صاحب‌عباد^۲ رسید.

گویند: پخش کتاب الحاوی در میان مردم با ابن‌عمید انجام گرفت. چون شنیده شد کتاب در ری دیده شده است، بر آن شد تا آن را از خواهر ابوبکر [رازی] بخواهد و برای آن درم و دینار فراوان هزینه کرد تا سیاهه کتاب را [خواهر رازی] آشکار کند و به او دهد. ابن‌عمید پس از گرفتن سیاهه کتاب، همه شاگردان پزشک او را گردآورد تا کتاب را از سیاهه بودن و به هم‌ریختگی بیرون آورند و پاک‌نویس و مرتب نمایند و سامان دهند.

کوته‌سخنانی از ابوبکر محمد زکریا رازی

حقیقت در دانش پزشکی هدفی دست نیافتنی است، انجام درمان با آن چه در کتاب‌ها نوشته شده بی‌اندیشه و داستان کارآموده پزشکی دانا، خطرناک خواهد بود.

بسیار خواندن کتاب‌های اندیشمندان و دستیابی به رازهای آن‌ها، برای هر هوشمندی که همواره خطرپذیر است، سودمند است.

عمر آدمی کوتاه‌تر از آن است که بر کارکرد هر گیاه در زمین، آگاهی بسنده پیدا کند. پس به مشهورترین آن‌ها بیندیش، و آن چه را کمیاب است، کنار بگذار و به آزموده‌های خود بسند نمای.

هرکس توجهی به کارهای طبیعی [جهان] و دانش فلسفه و قوانین منطقی نداشته باشد، از لذت‌های جهان رو برگردانده و به داشتن دانش به ویژه دانش و هنر پزشکی او بدگمان شوید.

^۱ ابن‌عمید: ابوالفضل محمد خطیب فرزند عمید ابو عبدالله حسین فرزند محمد کاتب خراسانی (د: ۳۶۰ ق / ۹۷۱ م)، در سال ۳۲۸ ق / ۹۴۰ م به جای ابوعلی قمی وزیر رکن‌الدوله ابوعلی حسن فرزند بویه دیلمی شد. در دانش فلسفه و اخترشناسی به مرتبت بالایی رسید. بر خراسانیان چیره شد و ری و اصفهان رادر سال ۳۴۴ ق / ۹۵۵ م پس از یک بار شکست، از محمد فرزند ماکان باز گرفت و وی را در بند کرد.

^۲ صاحب‌عباد با نام اسماعیل طالقانی و کنیت ابوالقاسم با شهرت صاحب و کافی کفات وزیر آل بویه (۳۲۶-۳۸۵ ق / ۹۳۸-۹۹۵ م). ابن‌خلکان در کتاب وفيات الأعیان و ابناء أبناء الزمان گوید: وی نخستین وزیری است که شهرت "صاحب" به دست آورد و آن نیز به سبب مصاحبت با ابوالفضل فرزند عمید بوده است. صابی در کتاب التاجی گوید: چون از کودکی هم‌نشین مویدالدوله فرزند بویه بوده او را این گونه نامیدند. او بر خراسان چیره شد و اداره آن را سامان داد.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

هرگاه جالینوس و ارسطو بر یک معنی هم اندیشه شدند، آن مسئله درست خواهد بود. و هر آینه هم‌رای نباشند، یافتن درست آن، بر مغزها بسیار سخت خواهد شد.

بیماری‌های گرم به جهت حرکت داشتن آتش، کشنده‌تر از بیماری‌های سردند.

بهبودیافتگان از بیماری، هرگاه خوراکی را دوست بدانند، که برایشان زیان‌آور باشد. پزشک باید بیندیشد که چگونه آن خوراک را بسازد تا سازگار با تن بیمار تازه بهبود یافته شود و نیز کاری کند که ایشان از خوراکی‌های دوست داشتنی‌شان بازداشته نشوند.

شایسته است همیشه پزشک بیمار را به بهبودی و تندرست شدن امیدوار کند [به او القا نماید]، هر چند که خود به آن باور نداشته باشد؛ زیرا، آمیزه [مزاج] تن وابسته به روان آدمی است.

پزشکان بیسواد و دنباله‌رو و تازه‌کاران که هنوز کارآزمودگی بسنده پیدا نکرده‌اند و آنانی که توجه کمتری به بیمار دارند و بیشتر در پی خواست‌های دل خود هستند، بیمار گش‌اند.

بهتر است پزشک، هیچگاه در پرسیدن تاریخچه بیمار کوتاهی نکند و آن را کنار نگذارد، تا پیوسته این امکان باشد که انگیزه‌های درونی یا بیرونی بیماری در بیمار، شناسایی شوند، سپس پزشک نیرومندترین آن‌ها را از میان بردارد.

بهتر است بیمار به یک نفر از پزشکان باور پیدا کند و بر او تکیه نماید؛ زیرا، اشتباه‌های او در کنار کارهای درستش بسیار کمتر خواهد بود.

پزشکی که شاگرد چند آموزگار باشد، ممکن است اشتباه‌های هر کدام را نیز انجام دهد.

هرگاه پزشک تنها بر تجربه تکیه کند و کاری به قیاس و خواندن کتاب نداشته باشد، شکست خواهد خورد.

شایسته نیست یک پزشک به توانمندی و چیرگی خود در دانش پزشکی باور پیدا کند، تا هنگامی که کارآزموده و بسیار دانا نشده است.

بهتر است باور پزشک به جهان و روز رستاخیز میانه باشد، نه بسیار دلبسته به جهان و نه یکسره روی گردان از روز رستاخیز باشد، میان دوست داشتن جهان و پارسایی و ترسایی میانگی را برگزیند.

با جابه جایی ستارگان [ثوابت] در طول و عرض کهکشان دگرگونی اخلاق و آمیزه [مزاج] پیش می‌آید.

متفاوت بودن عرض جغرافیایی شهرها پدید آورنده گوناگونی آمیزه‌ها، اخلاق‌ها، عادت‌ها، و طبیعت داروها و خوراکی‌ها، خواهد بود، به گونه‌ای می‌شود که سرشتی یک دارو درجه دوم باشد به مرتبت چهارم می‌رود و گاهی زانسوی آن که در مرتبت چهارم بوده به دوم می‌رسد.

هرگاه پزشکی توانست درمان را با خوراک بی‌دارو انجام دهد، پس پیروزی و خوشبختی در کنار او خواهد بود. هرگاه پزشکان بر کاری درمانی هم‌رای شوند و قیاس نیز گواه درستی آن باشد و آزمایش نیز پشتیبان آن گردد، آن را راهنمای خود کن. و زانسوی آن، زانسوست.

سروده رازی

سروده‌ای از ابوبکر محمد بن زکریا رازی برایم سرود:

لعمری، ما ادري، وقد أذن البلی
و أئین محل الروح بعد خروجه
(طویل)
بعاجل تر حال؛ إلی أئین تر حالی؟
من الهیکل المنحل و الجسد البالی؟

سوگند به جانم! با این همه دردکشیدن، نمی‌دانم مرگ کی و کجا به سراغم خواهد آمد و جایگاه روان و روحم پس از بیرون آمدن از این پیکر تباه‌شده و از میان‌رفته کجاست؟

کتاب‌های رازی

ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م) را کتاب‌هایی است:

(۱) کتاب الحاوی فی الطب

کتاب الحاوی فی الطب^۱ ارزشمندترین و بزرگترین کتاب پزشکی است، زیرا رازی همه آگاهی‌های پراکنده در باره هر بیماری و روش‌های درمانی آن از دیگر کتاب‌های پزشکی باستانی و آنانی که در پس ایشان آمده‌اند، در این کتاب گردآورده و نام گویندگان آن را بازگو کرده است. هیچگاه برای رازی فرصتی پیش نیامد که سیاهه کتاب خود را به سامان رساند و بشکل کتاب‌های آن روزگار درآورد.

(۲) کتاب البرهان

کتاب برهان در دانش منطق است. دو گفتار و مقالت دارد، گفتار نخست هفده بخش (باب) و گفتار دوم دوازده بخش است.

(۳) کتاب الطب الروحانی

کتاب الطب النفوس نیز شناخته می‌شود، هدف آن به پیرایش و آرایش روان و اخلاق آدمی است و بیست بخش دارد. این کتابی است که نشان می‌دهد، آفریدگار آدمی، بسیار دانا و راست و استوارکننده کارهاست. در آن سخن از کالبدشناسی و فیزیولوژی و کارکرد اندام‌ها دارد و نشان می‌دهد که آفرینش آدمی کاری شانسی و اتفاقی نبوده است.^۲

(۴) کتاب سمع الکیان

سمع طبیعی، رازی این کتاب را پیش‌درآمدی برای دانش طبیعی می‌گذارد، و آن را آسان‌کننده راه برای یافتن معانی پراکنده در کتاب‌های طبیعی در نظر گرفته است.

(۵) کتاب ایساغوجی

پیش‌درآمد دانش منطق به شمار می‌آید.

^۱ الحاوی فی الطب، رازی، ابن زکریا (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۵۵ - ۹۲۵ م)، ابوبکر محمد بن زکریا بن یحیی طبیب، چاپ چاپ مجلس دایرة المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن هند، ۱۳۷۴ - ۱۳۹۰ ق / ۱۹۵۵ - ۱۹۷۰ م، ۲۵ جلد و بیروت، ۲۰۰۲، هشت جلد؛ برگردان به پارسی محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۸۵ - ۱۳۹۵ خ، ۲۳ جلد.

^۲ طب الروحانی، ۹۶ برگه از رسائل الفلسفیه رازی، برگه ۱ - ۹۷، تصحیح پُل کراوس، مطبوعات دانشگاه فؤاد اول، قاهره، ۱۹۳۹ م.

۶) جمل معانی قاطیغوریاس

گزیده‌ای از کتاب مقولات معانی قاطیغوریاس.

۷) جمل معانی باریمینیا

گزیده‌ای از معانی باریمینیا کتاب العبارة.

۸) جمل معانی أنالوطیقا الأولى إلى تمام القیاسات الحملیة

گزیده‌ای از کتاب قیاس که نسبت به دیگر قیاس‌های حملی.

۹) کتاب هیئة العالم

هدف آن یادکردن کروی بودن زمین و این که در میان کهکشان قرار گرفته و دارای دو قطب که بر محور آن‌ها زمین می‌چرخد و این که خورشید بزرگتر از زمین و ماه کوچکتر از آن و سخنانی که وابسته به این آگاهی‌هاست.

۱۰) کتاب فیمن استعمل تفضیل الهندسة من الموسومین بالهندسة

کتابی در باره کاربرد هندسه [دانش اندازه‌ها و اندازه‌گیری] و برتری آن از زبان هندسه‌دانان. گزاره کردن اندازه‌ها و کاربرد آن‌ها.

۱۱) مقالة في السبب في قتل ریح السموم لأكثر الحيوان

مقالتي در باره انگیزه و چگونگی کارکرد باد سموم در کشتن بیشتر جانوران.

۱۲) کتاب فیما جرى بينه وبين سیسن المناني يریه خطأ موضوعاته و فساد ناموسه

کتابی است در باره برخوردها و گفتگوهای دو جانبه میان رازی و سیسن مانوی برای بازگوکردن اشتباه‌های این دین و تباهی قوانین دین مانوی که در هفت مبحث و گفتار گرد آمده است.

۱۳) کتاب في اللذة

هدف کتاب روشن‌ترکردن معنی لذت و خوشی و این که لذت زیر مجموعه مفهوم راحتی است.

۱۴) مقالة في العلة التي لها صار الخريف ممرضاً والربيع بالصد

مقالتي درباره این که پاییز بیشتر از بهار بیماریزاست و زانسوی آن. با این که خورشید در هر دو فصل در یک مدار است. آن را برای برخی از نویسندگان بنگارش درآورد.

۱۵) كتاب في الفرق بين الرؤيا المنذرة، و بين سائر ضروب الرؤيا

کتابی در بررسی دیدن خواب‌های هشداردهنده و تفاوت آن با دیگر رؤیاها.

۱۶) كتاب الشكوك و المناقضات التي في كتب جالينوس،

کتابی در ردّ و نقض و شک‌ها و نقض‌های موجود در کتاب‌های جالینوس.

۱۷) كتاب في كيفية الابصار

کتابی در باره چگونگی دیدن و مکانیسم بینایی. چنین روشن می‌کند که بینایی از پرتوهای بیرون‌آمده از چشم نیست و نظر اقلیدس را نیز در باره عدسی‌ها آورده است.

۱۸) كتاب في الرد على الناشي في مسائله العشر التي رام بها نقض الطب

کتابی است در باره رد مسائل ده‌گانه اندیشمندی بنام ناشی بزرگ^۱ که آن‌ها دانش پزشکی را رد کرده است.

۱۹) كتاب في علل المفاصل و النقرس و عرق النساء

کتابی است درباره بیماری‌های بندها و نقرس و عرق‌النسا است. دارای بیست و دو بخش است.

^۱ ناشی ابوالعباس عبدالله فرزند محمد ناشی بزرگ به سال ۲۹۲ق / ۹۰۵م در قاهره درگذشت وی سراینده‌ای نیک و توانمند بود. ریشه او از شهر انبار است، ولی آموزش او در بغداد بود. در دارالسلام به فراگیری دانش ادبیات پرداخت و در علوم دینی و ادبیات و منطق بسیار توانمند شد (اعلام زرکلی، ج ۳، ۴). وی در ادبیات عرب به جایی رسید که دانشمندان نحو را نقض می‌کرد و شبهاتی بر قواعد و گرامر عروض وارد نمود (وفیات الأعیان، ج ۳، ۲۷۷). او هم‌مانند جاحظ به رد کردن دانش و تاریخ پزشکی پرداخت و رازی را ناگزیر کرد تا نقض او را با رساله‌ای به نام رساله رد علی الناشي في نقضه الطب، ردّ و نقض کند (الذریعة، ج ۱۰، ۱۹۲، ۲۳۰).

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۲۲

۲۰) کتاب في وجع المفاصل

کتاب کوچکی است دربارهٔ درد بندهاست^۱.

بخش صنعت و هنر هر دانش

دوازده کتاب کیمیاگری

۲۱) کتاب المدخل التعليمي

پیش‌نیاز و پیش‌گفتار آموزشی کیمیاگری

۲۲) کتاب المدخل البرهاني

۲۳) کتاب الاثبات

۲۴) کتاب التدبير

۲۵) کتاب الحجر

کتابی دربارهٔ سنگ‌شناسی و کانی‌هاست.

۲۶) کتاب الاكسير

کتاب دارای ده بخش است.

۲۷) کتاب الشرف الصناعة و فضلها

کتابی دربارهٔ ارزشمندی هنر و صنعت و برتری آن.

^۱ رسالة في أوجاع المفاصل و علاجها، ابوبکر محمد بن زکریا الرازی؛ کتاب الحاصل في علاج المفاصل ترجمهٔ فارسی اوجاع المفاصل، مترجم ناشناس (نگارش: ۶۵۴ق)؛ ترجمهٔ مقالة في النقرس، تصحيح، تحقيق و ترجمه محمد ابراهيم ذاکر و غلامرضا جمشيدنژاد اول، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۹خ، هفتاد + ۴۴۹ + ۱۰ برگه.

دکتر محمد ابراهیم ذاکر

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۲۳

(۲۸) کتاب الترتیب

(۲۹) کتاب التداییر

(۳۰) کتاب الشواهد و نکت الرموز

(۳۱) کتاب المحبة

(۳۲) کتاب الحیل.

روش‌شناسی کیمیاگری

(۳۳) کتاب في أن صناعة الكيمياء صناعة أقرب إلى الوجود من الامتناع

کتابی درباره‌ی دانش کیمیا و این که صنعتی به قابل وجود بودن نزدیک‌تر است.

(۳۴) کتاب الأحجار

کتاب سنگ‌شناسی و کانی‌شناسی که نمایان‌کننده‌ی چیزهایی است که در این هنر به کار می‌رود.

(۳۵) کتاب الأسرار

کتاب رازها

(۳۶) کتاب السرّ الأسرار

(۳۷) کتاب التبویب

(۳۸) کتاب الرسالة الخاصة

(۳۹) کتاب الحجر الأصفر

کتابی درباره‌ی سنگ زردرنگ

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

۴۰) کتاب الرسائل الملوك

۴۱) كتاب الردّ على الكندي في إدخاله صناعة الكيمياء في الممتنع

کتابی دربارهٔ ردّ دیدگاه کندی در قراردادن دانش کیمیا جزو دانش‌ها ناموجود و نامیسر برای پژوهش.

دیگر کتاب‌ها پزشکی و جزآن

۴۲) كتاب في أنّ الحمية المفرطة و المبادرة إلى الأدوية و تقليل من الأغذية لا يحفظ الصحة، بل

يجلب المرض

کتابی دربارهٔ این که پرهیز سنگین خوراکی و نیز اقدام بخوردن دارو و کاهش اندازهٔ خوراک روزانه تندرستی آدمی نمی‌پاید؛ بلکه انگیزهٔ پیدایش بیماری می‌گردد.

۴۳) مقالة في أنّ الجهال الأطباء يشددون على المرضى في منعهم من شهواتهم و إن لم يكن

الانسان كثير مرض جهلاً و جزافاً

کتابچه‌ای دربارهٔ باور پزشکان نادان در فشار بسیار زیاد آوردن بر بیماران برای بازداشتن ایشان از دسترسی به خواست و اشتیهای به خوراک ویژه و دوست‌داشتنی آنان، هر چند که ایشان از افرادی نیستند و پیوسته در معرض خطر دچار به بیماری شدن باشند.

۴۴) كتاب سيرة الحكماء

شیوهٔ زیستی، روش و راه حکیمان

۴۵) مقالة في أنّ الطين المنتقل به فيه منافع

کتابچه‌ای دربارهٔ سودمندی‌های جابه‌جا کردن گِل منطقهٔ زیستی با خود به هنگام سفرها است. رازی این نوشته را به نام ابوالحزم قاضی (د: ۲۹۲ق) نوشته است.

۴۶) مقالة في الجدري و الحصبة

کتابچه‌ای دربارهٔ بیماری آبله و حصبه است که در چهارده بخش گرد آمده است.

۴۷) مقالة في الحصى في الكلى و المثانة

کتابچه‌ای دربارهٔ سنگ گرده و پیشابدان.

۴۸) كتاب إلى من لا يحضره الطبيب

کتابچه‌ای دربارهٔ چگونگی درمان یک بیماری در جایی که پزشکی در دسترس نباشد. هدف کتاب روشن ساختن همهٔ بیماری‌ها و گسترده و ساده‌گویی دربارهٔ آن‌ها و یادآوری انگیزهٔ هر بیماری و آیا می‌توان آن را با دارو درمان کرد یا نه؟ نام دیگر آن کتاب طب الفقراء است.

۴۹) كتاب الأدوية الموجودة بكل مكان

کتابچه‌ای دربارهٔ چگونگی درمان یک بیماری، تنها با داروهای موجود در زیستگاه بیمار. رازی داروهایی که مردم به آن دسترسی آسانی داشته باشند و نیازی به پزشک کاردان و کارآموده نداشته باشند را در این کتاب یاد می‌کند، افزون بر آن هر آن چه را در آشپزخانه‌ها و خانه‌ها هست را نیز آورده است؛

۵۰) كتاب في الرد على الجاحظ في نقض صناعة الطب

کتابی دربارهٔ رد دیدگاه جاحظ^۱ در نقض دانش پزشکی.

۵۱) كتاب في تناقض قول الجاحظ في كتابه في فضيلة الكلام و ما غلط فيه على الفلسفة

کتابی دربارهٔ تناقض سخن جاحظ در کتابش، دربارهٔ فضیلت و برتری دانش کلام و برجستگی آن بر دانش فلسفه است.

^۱ جاحظ: ابوعثمان عمرو بصری کنانی الولاء (۱۶۳ - ۲۵۵ ق / ۷۸۰ - ۸۶۹ م) فرزند بحر فرزند محبوب فرزند فزاره معروف به جاحظ رییس جاحظیه از گروه معتزله است. وی در دامان اصمعی و ابوعبید و ابوزید و جز ایشان به تحصیل علوم مختلفه پرداخت و کتاب‌هایی به نام الأضنام، و البخلاء، و البیان و التبین، و التاج في أخلاق الملوك، و حنین إلى الأوطان، و الحيوان و جز آن بنگاشت. (نک: أعلام زرکلی)

۵۲) کتاب التقسیم و التشجير

رازی تقسیم بندی بیماری‌ها و انگیزه‌ها و درمان‌ها را به گونه‌ای گسترده و شاخه‌شاخه شده می‌آورد. نام دیگر آن تقاسیم العلل باشد^۱.

۵۳) کتاب الطب الملوکی

کتاب طب الملوکی^۲ درباره همه بیماری‌ها و روش درمان هر کدامشان با خوراکی‌ها، و ریختن برخی داروها در خوراک در جاهایی که نیاز است، برای آن است که بیمار از خوردن آن بدش نیاید.

۵۴) کتاب في الفالج

کتابی درباره شناخت بیماری فلج است.

۵۵) کتاب في اللقوة

کتابی درباره شناخت بیماری کژدهانی؛ یا فلج نیمه رخساره است^۳.

۵۶) کتاب في هيئة العين

کتاب درباره ریخت‌شناسی و فیزیولوژی چشم.

^۱ گروه بندی و تشخیص افتراقی بیماری‌ها (تقاسیم العلل، التقسیم و التشجير)، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م)، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، زیر نظر حسن اتوکش، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی ایران، ۱۴۰۰ خ.

^۲ طب الملوکی: رازی کتاب طب الملوکی را به نام فرمانروای تبرستان علی فرزند وهسودان فرزند جستان فرزند مرزبان فرزند جستان دیلمی جستانی بنگارش درآورد. وی از شاهان خاندان جستان است. میان سال‌های ۳۰۰ تا ۳۰۴ ق [۹۱۳ تا ۹۱۷ م] بر اصفهان و در ۳۰۷ ق / ۹۲۰ م بر ری فرمانروایی کرد و در همان سال درگذشت (لغت‌نامه).

^۳ فلج بل یا فلج بلز (Bell's Palsy) بیماری ای است که موجب ضعف موقت؛ یا فلج عضلات صورت می‌شود. این اتفاق می‌تواند زمانی رخ دهد که عصبی که عضلات صورت را کنترل می‌کند، ملتهب، متورم و یا فشرده شود.

۵۷) کتاب في هيئة الكبد

کتاب درباره ریخت‌شناسی و فیزیولوژی جگر.

۵۸) کتاب في هيئة الاثنيين

کتاب درباره ریخت‌شناسی و فیزیولوژی خایگان.

۵۹) کتاب في هيئة القلب

کتاب درباره ریخت‌شناسی و فیزیولوژی قلب.

۶۰) کتاب في هيئة الصماخ

کتاب درباره ریخت‌شناسی و فیزیولوژی گوش میانی.

۶۱) کتاب في هيئة المفاصل

کتاب درباره ریخت‌شناسی و فیزیولوژی مفاصل‌ها.

۶۲) کتاب الأقربادین

کتابی درباره داروهای ترکیبی

۶۳) کتاب في الانتقاد و التحرير على المعتزلة

کتابی درباره انتقاد از معتزلیان.

۶۴) کتاب في الخيار المرّ

کتابی درباره خیار تلخ.

۶۵) کتاب في كيفية الاغذاء

کتابی درباره چگونگی خوراک‌گیری و خوراک‌رسانی به تن است. هم‌چنین کلیاتی درباره داروهای کانی است.

۶۶) کتاب في أثقال الأدوية المركبة

کتابی دربارهٔ واحد وزنی داروهای ترکیبی.

۶۷) کتاب في خواص الأشياء

کتابی دربارهٔ ویژگی‌های فیزیکی مواد و هر چیز.

۶۸) کتاب كبير في الهيولى

یا کتاب في هیولی.

۶۹) کتاب في سبب وقوف الأرض في وسط الفلك على استدارة

کتابی دربارهٔ انگیزهٔ فرارگرفتن مدارگونهٔ زمین در میان فلک گرد است.

۷۰) کتاب في نقض طب روحانی علی ابن الیمان

کتابی دربارهٔ رد دیدگاه ابن‌یمان که طب روحانی را نقض کرده است.

۷۱) کتاب في إن العالم لا يمكن أن يكون إلا على ما نُشاهد

کتابی دربارهٔ جهان جز به آن چه ما از آن می‌بینیم، نمی‌تواند حالتی دیگر داشته باشد.

۷۲) کتاب في الحركة

کتابی دربارهٔ جنبش و حرکت که دیدنی نیست ولی شناخته شده است.

۷۳) مقالة في إن للجسم تحريكاً من ذاته و ان الحركة مبدأ طبيعي

کتابچه‌ای دربارهٔ این که هر جسم یک حرکت ذاتی دارد که آن حرکت دارای یک مبدأ طبیعی است.

۷۴) قصيدة في المنطقيات

۷۵) قصيدة في العلم الالهي

۷۶) قصيدة في العظة اليونانية

۷۷) كتاب الكرى و المقادير

کتابی است، کوته‌نویسی شده دربارهٔ اندازه‌های مسافتی.

۷۸) كتاب في ايضاح العلة التي بها تدفع الهوام بالتغذي و مرة بالتدبير

کتابی دربارهٔ توضیح و گزاره کردن دورسازی جانوران گزنده یک بار با خوراکی‌گیری و بار دیگر با برنامه‌های ویژه پایبندی برای هر کس است.

۷۹) كتاب في الجبر و كيف يسكن ألمه و ما علاقة الحر فيه و البرد

کتابی دربارهٔ شکسته‌بندی [ارتوپدی] و چگونگی فرونشاندن درد بیمار و شناخت ارتباط گرمی و سردی با این درد است.

۸۰) مقالة في الأسباب المميلة لقلوب أكثر الناس عن الأفاضل الأطباء إلى أخساهم

کتابچه‌ای دربارهٔ انگیزهٔ روی آوردن بیشتر مردم به پزشکان پایین مرتبت و دوری از پزشکان والجاه و فرزانه است.

۸۱) مقالة في ينبغي أن يقدم من الأغذية و الفواكه و ما يؤخر منها

کتابچه‌ای دربارهٔ چگونگی ترتیب پیش و پس خوردن خوراک و میوه است.

۸۲) مقالة في الردّ على احمد بن الطيب السرخسي فيما ردّ به على جالينوس في أمر الطعم المرّ

کتابچه‌ای دربارهٔ ردّ سخن احمد فرزند طبیب سرخسی در ردّ دیدگاه جالینوس دربارهٔ مزهٔ تلخ است.

۸۳) كتاب في الردّ على المسّمعي المتكلم في رده على أصحاب الهیولی

کتابچه‌ای در ردّ سخن مسمعی متکلم که پیروان دیدگاه هیولی‌پذیر را ردّ می‌کرد.

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۳۰

۸۴) کتاب في المدة و هي الزمان و في الخلاء و الملاء و هما المكان

کتابچه‌ای دربارهٔ مدت و آن زمان به هنگام هستی و نیستی خلأ و اجتماع آفریده‌شدگان است و هر دو نمایشگر مکان هستند.

۸۵) مقالة في أبان فيها خطأ جرير الطبيب في انكاره مشورته على الأمير احمد بن اسماعيل، في تناول التوت الشامي على أثر البطيخ في حاله، و ايضاح عذره فيها

کتابچه‌ای دربارهٔ روشنگری از خطای جریر طبیب در پاسخ ندادن به امیر احمد فرزند اسماعیل [سامانی] که به دنبال خوردن خربزه، توت شامی هم بخورد یا نه؟ و توضیح این که چرا در این باره نمی‌تواند دیدگاه خود را بیان کند.

۸۶) کتاب في نقض كتاب انابو إلى فرفور يوس في شرح مذاهب أسطوطاليس في العلم الالهي

کتابچه‌ای در ردّ کتاب انابو به فرفور یوس دربارهٔ شرح دیدگاه‌های ارسطو در علم الهی.

۸۷) کتاب في علم الالهي

۸۸) کتاب في الهیولی المطلقة و الجزئية

۸۹) کتاب إلى أبي القاسم البلخي و الزيادة على جوابه و جواب هذا الجواب

نامه‌نگاری به ابوالقاسم بلخی در دنبالهٔ پرسش و پاسخ‌هایشان.

۹۰) کتاب في العلم الالهي على رأي أفلاطون

کتابچه‌ای دربارهٔ علم الهی از دیدگاه افلاطون

۹۱) کتاب في الردّ على أبي القاسم البلخي فيما ناقض به في المقالة الثانية من كتابه في العلم الالهي

کتابچه‌ای در ردّ دیدگاه ابوالقاسم بلخی که در مقالت دوم کتاب خودش دربارهٔ نقض علم الهی بدان اشارت داشته است.

۹۲) کتاب في محنة الذهب و الفضه و الميزان الطبيعي

کتابی دربارهٔ چگونگی آزمون زر و سیم و میزان طبیعی

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

۹۳) کتاب في الثبوت في الحكمة

۹۵) کتاب في عذر من اشتغل بالشطرنج

۹۶) کتاب في حکمة النرد

۹۷) کتاب في حیل النمسی

۹۸) کتاب في أن للعالم خالقاً حكيماً

کتابی دربارهٔ این که آفریدگاری حکیم آفرینندهٔ جهان است.

۹۹) کتاب في الباه يبين فيه الأمزاج و منافع الباه و مضاره

کتابی دربارهٔ نیروی جنسی که در آن مزاج‌ها را گزاره می‌کند و نیز سودمندی و زیان کاربرد بیش از اندازهٔ نیروی جنسی را بازگو می‌نماید.

۱۰۰) کتاب الزيادة التي زادها في الباه

کتابی دربارهٔ بخش افزودنی دربارهٔ شناخت بیشتر نیروی جنسی است.

۱۰۱) کتاب المنصوري^۱

آن را به نام سردار منصور فرزند اسحاق فرزند اسماعیل فرزند احمد پادشاه سرزمین خراسان [از خاندان سامانی] بنگاشت، رازی در نگارش این کتاب شیوهٔ کوتاه نویسی و کوتاه گویی پی می‌گیرد در کنار آن نکته‌ها و گوشه‌ها و کلیاتی از دانش پزشکی عملی [کاربردی بالینی] و نظری [تئوری] را در ده گفتار [مقاله] گرد می‌آورد:

گفتار نخست: پیش درآمد از دانش پزشکی و سخن از کالبد شناسی و جایگاه ویژهٔ اندام و شیوهٔ درست کارکردی آن‌ها [فیزیولوژی]:

^۱ کتاب منصوری فی الطب، رازی، برگردان اینجانب محمدابراهیم ذاکر در سال ۱۳۸۷ خ با همیاری موزه تاریخ علوم پزشکی وابسته به دانشگاه علوم پزشکی تهران چاپ و پخش شد.

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۳۲

گفتار دوم: شناخت مزاج‌های گوناگون تن و خلط‌های برتر آن و نشانه‌های کوتاه در دانش ریخت‌شناسی [علم الفراسه]؛
 گفتار سوم: شناخت ارزش خوراکی‌ها و داروها [تکی]؛
 گفتار چهارم: نگاهداشت تندرستی؛
 گفتار پنجم: آرایش و پیرایش؛
 گفتار ششم: روش درست گردشگری و سفر؛
 گفتار هفتم: کلیاتی در هنر و دانش شکسته‌بندی و زخم‌ها و دمل‌ها؛
 گفتار هشتم: زهرها و گزندگان؛
 گفتار نهم: بیماری‌های پدیدآمده در سر تپا؛
 گفتار دهم: شناخت تب‌ها و پیامدهای آن و روش‌های درمان هر کدام آن‌ها؛
 گفتار دیگری را به کتاب المنصوری افزود و آن نیز سخن در بارهٔ امور طبیعی دارد؛

۱۰۲) کتاب الجامع

نام دیگر آن حاصر صناعة الطب است که کلیات دانش پزشکی است. هدف رازی در نگارش این کتاب، گردآوری دستاوردهای پژوهشی او از کتاب‌های پزشکی کهن و نوین آن روزگار در یک جاست و در برگیرندهٔ دوازده بخش است:
 بخش نخست: نگاهداشت تندرستی و درمان بیماری‌ها و رگ‌به‌رگ‌شدن؛ یا پارگی‌ها و شکسته‌بندی‌ها و دیگر درمان‌ها؛
 بخش دوم: ارزش خوراکی‌ها و داروهای تکی و چگونگی برخورد با بیمار و در راستای برنامه‌ریزی‌های پزشکی برای بیمار؛
 بخش سوم: سخن در بارهٔ داروهای ترکیبی و یادآوری آنچه مورد نیاز است، او آن را هم‌مانند کتاب‌های اقربادین گردآورده است؛

بخش چهارم: داروسازی در راستای ساییدن، گرد یا پودرکردن، سوزاندن، تصعید، خیساندن، کاهش‌دادن نیرو و ارزش خوراکی آن و شیوهٔ انبارکردن به گونه‌ای که بخش دارویی آن تا اندازه‌ای که بسنده است، ماندگار باشد؛
 بخش پنجم: بخش دارویی پزشکی ویژگی‌های داروها از رنگ و مزه و بو و جایگاه یافتن آن و گونهٔ خوب و بد و آن چه که روشن‌کننده‌تر داروشناسی است؛

ذکر
 دکتر محمد ابراهیم

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۳۳

بخش ششم: جایگزین‌های دارویی، این جایگزینی‌ها در جایی است که درست خوراک؛ یا دارویی در دسترس نباشد؛
بخش هفتم: گزاره‌ترکردن برخی نام‌ها و وزن‌ها و پیمان‌های ویژه دارویی است.

هم‌چنین نام اندام‌ها و داروها به زبان‌های یونانی و سریانی و پارسی و هندی و تازی که شیوه کتاب‌های «شقشماهی»^۱ را دنبال کرده است؛

بخش هشتم: کالبد شناسی و فیزیولوژی اندام‌ها؛

بخش نهم: بررسی انگیزه‌های طبیعی در دانش پزشکی، هدف رازی روشن‌ترکردن انگیزه بیماری‌ها با امور طبیعی پیرامون ما است؛

بخش دهم: پیش‌درآمدی در رشته پزشکی که در برگیرنده دو مقاله است:

نخستین آن در باره هر چیز طبیعی؛

دومین در باره مقدمات پزشکی؛

بخش یازدهم: کلیاتی از درمان‌ها و ویژگی هر کدام بیماری‌ها و جز آن؛

بخش دوازدهم: ریزگفتاری از کتاب‌هایی از جالینوس است که گویا تنها به دست رازی رسیده است که نه‌چنین فرزند اسحاق عبادی [د: ۲۶۴ ق / ۸۷۸م] آن‌ها را یاد کرده است و نه در فهرست کتاب فینیکس جالینوس دیده می‌شود [که خود جالینوس آن را گردآوری نموده است]؛

گویم [ابن‌ابی‌اصیبعه]: این بخش‌بندی کتاب که در اینجا آورده شده نمی‌تواند برای کتاب مشهور او حاوی و نه [تقسیم و التمجیر] تقسیم‌بندی بیماری‌ها باشد، پس تنها می‌تواند سیاهه کتابی باشد که پس از درگذشت او (رازی) پیدا شده باشد.

^۱ ششماهی / سفشماهی: رازی در باره کتاب ششماهی / سفشماهی بختیشوع سخن می‌گوید و از آن سند می‌آورد که شاید همان کتاب ششماهی باشد (حاوی، ج ۱۱، ۶۵؛ بیروت، ۱۷۴۷). «خوز در شوشماهی گوید» گفته رازی در حاوی، ج ۲۰، ۴۱۱ است. رازی در برگه پس از ۴۱۲ به صراحت آن را به خوز نسبت می‌دهد که شاید همان بختیشوع باشد. ششماهی، شوشماهی، ششماهی، شوشماهی، شوشماهی، شوشماهی، شوشماهی بختیشوع فرزند جورجیس که در هشتم صفر ۲۵۶ ق / ۸۷۰م درگذشت.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۳۴

۱۰۳) کتاب الفاخر في الطب

این مجموعه را بر این ترتیب یافتیم، پنداشتم یک کتاب جداگانه است؛ البته تا کنون نیز دست‌نوشته‌ای از آن ندیدم و کسی را نیافتم که آن را دیده باشد.

گویم [ابن‌ابی‌اصیبعه]: نام این کتاب در بیشتر کتاب‌های او آمده و گردآوری آن به او [رازی] نسبت داده شده است و این خود سبب گشته که نسبت کتاب به رازی بسیار پر آوازه‌تر شود. به طور کلی کتابی است ارزشمند که نگارنده آن نام همه بیماری‌ها و گزینش درمان برای آن‌ها را آورده است، کار را به گونه‌ای انجام داده است که می‌توان آن را بهترین و فراگیرترین گونه گردآوری کتاب بنامیم. نام‌های آورده شده در این کتاب بیشتر از کتاب التقسیم و التشجیر رازی و گناش ابن‌سرابیون آمده است و آن چه سخن رازی است، آغاز آن با واژه "قال محمد" است. امین‌الدوله، ابن‌تلمیذ بر آن نوشته است که کتاب از آن رازی است.

گوید [ابن‌تلمیذ]: نامی را که رازی در کتاب الفاخر بسیار بازگو می‌کند، جمله "قال محمد" است و او مشهور به طبیب است که حسن پزشک مقتدر بالله است او پزشکی کاردان و کارآموده بوده است و خانه او نیز خانه درمان "خسته‌خانه" یا "مطب" بوده است. آن‌ها سه برادر بودند که یکی سلیمان کحال در چشم‌پزشکی بسیار کارآموده و دیگری به نام هارون طبیب که در پزشکی کسی به آوازه برادرش نمی‌رسید و سومی داروسازی پر آوازه شهر بغداد بوده است و کتاب گناش الکبیر و شگفت‌انگیزی دارد که در برگیرنده آزموده‌های خودش است، شمارگان بسیار کمی از آن یافت می‌شود که تنها باید دنبال در بغداد گشت.

۱۰۳) کتاب في العلة التي صار لها متى انقطع من البدن شيء حتى يتبرأ منه أنه لا يلتصق به، و إن كان صغيراً، و يلصق به من الجراحات العظيمة القدر غير متبرئه مما هو أعظم من ذلك كثيراً

کتابی درباره بیماری‌هایی که بخشی کوچک از تن جدا شود، بدان نچسبد، بهبودی نخواهد داشت و چنانکه بخشی بزرگ از تن جدا شود و بدان بچسبد در بسیاری از موارد، امکان چسبیدن را پیدا خواهد کرد.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۳۵

۱۰۵) رسالة في الماء المبرد على الثلج، و المبرد من غير أن يطرح فيه الثلج، و الذي يغلى ثم يبرد في الجليد و الثلج؛

کتابی درباره آب سردشده از گذاشتن بر روی یخ و درباره آب سردشده از گذاشتن یخ درون آن؛ و آب جوشانیده سردشده بر روی یخ و برف است.

۱۰۶) كتاب في العلة التي لها صار السمك الطري معطشاً

کتابی درباره چرا خوردن ماهی تازه تشنگی آور است.

۱۰۷) رسالة في أنه لا يوجد شراب غير مسكر يفي بجميع أفعال الشراب المُسكِر المحمود في البدن

کتابی درباره شراب‌ها مست‌ناکردنی که هیچ کدام آن‌ها توانایی کارکرد سودمند شراب‌های مستی‌زا را در تن ندارند.

۱۰۸) كتاب في العلامات إقبال الدولة

۱۰۹) كتاب في فضل العين على سائر الحواس

کتابی درباره برتری چشم بر دیگر حواس پنج‌گانه تن.

۱۱۰) رسالة في أن غروب الشمس و سائر الكواكب عنا و طلوعها علينا ليس من أجل حركة الأرض

بل من حركة الفلك

کتابی درباره این که حرکت زمین انگیزه طلوع و غروب خورشید و دیگر اختران و ستارگان در برابر دیدگان ما نیست؛ بلکه انگیزه آن حرکت فلک و کهکشان‌هاست.

۱۱۱) كتاب في المنطق

کتابی درباره آن چه را که برای آدمی نیاز است. او با عبارتهای رایج اسلامی آن روز، این نیازهای آدمی در گفتگو کردن را در این کتاب می‌آورد.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۳۶

۱۱۲) کتاب في فسخ ظن من يتوهم أنّ الكواكب ليست في نهاية الاستدارة و غير ذلك

کتابی درباره رد کردن گمانه‌زنی‌ها درباره این که ستارگان و اختران همگی گرد و گوی مانند هستند و جزآن.

۱۱۳) کتاب في انه لايتصور لمن لا دربة له بالبرهان أنّ الأرض كرية و أنّ الناس حولها

کتابی درباره نمی‌توان با هیچ دلیلی گمانه‌زنی کرد که زمین گرد و گوی مانند است و مردم نیز در پیرامون آن قراردارند.

۱۱۴) رسالة يبحث فيها عن الأرض الطبيعية، طين هي أم حجر

کتابی درباره حالت طبیعی بودن زمین چیست؟ آیا از گل؛ و یا از سنگ است؟ این کتابچه بخشی از کتاب سمع الکیان رازی است.

۱۱۵) کتاب يوضح أنّ التركيب نوعان و غير ذلك

کتابی درباره ترکیب و این که دو گونه است.

۱۱۶) مقالة في العادة و أنّها تكون طبيعية

کتابی درباره عادت و این که یک امر طبیعی به شمار می‌آید.

۱۱۷) مقالة في المنفعة في أطراف الأجفان دائماً

کتابچه‌ای درباره سودمندی همیشگی کنار و لبه‌های پلک‌ها.

۱۱۸) مقالة في العلة التي من أجلها تضيق النواظر في النور و تتسع في الظلمة

کتابچه‌ای درباره علت این که عدسی چشم در برابر نور تنگ و در تاریکی گشاد می‌شود، چیست؟

۱۱۹) مقالة في العلة التي لها تزعم الجهال إنّ الثلج يعطش

کتابچه‌ای درباره علت این که گروهی نادان بر این باورند که خوردن برف تشنگی آور است، چیست؟

۱۲۰) مقالة في العلة التي لها يحرق الثلج و يقرح

کتابی درباره علت این که برف می‌سوزاند و زخمی می‌کند، چیست؟

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

(۱۲۱) کتاب أطعمة المرضى

کتابی دربارهٔ خوراک بیماران.

(۱۲۲) مقالة فيما استدرکه من الفصل في الكلام في القائلين بحدوث الأجسام، و على القائلين**بقدمها**

کتابچه‌ای دربارهٔ فصل میان سخن باورمندان به شکل‌گیری اجسام منظور حدوث آنها و آنها را باور به دیرپا و ماندگار بودن آنها یعنی قدیم‌بودن و آفریده‌نشدن اجسام دارند.

(۱۲۳) کتاب في أن العلل اليسيرة بعضها أعسر تعرفاً و علاجاً و غير ذلك

کتابی دربارهٔ گروهی اندک از بیماری‌ها که به دشواری شناخته می‌شوند و به سختی درمان می‌گردند و جزآن.

(۱۲۴) کتاب علة التي لها تدم العوام الأطباء الحذاق

کتابی دربارهٔ این که چرا مردمان عامی، پزشکان زبردست و دانا نکوهش می‌کنند؟

(۱۲۵) رسالة في العلل المشکلة و عذر الطبيب و غير ذلك

کتابچه‌ای دربارهٔ بیماری‌های دشواردرمان‌شونده و ناتوانی پزشک و جزآن.

(۱۲۶) رسالة في العلل القاتلة لعظمها، و القاتلة لظهورها بغتة مما لايقدر الطبيب على صلاحها، و**عذره في ذلك**

کتابچه‌ای دربارهٔ بیماری‌های کشنده به جهت گستردگی پراکندگی بیماری و نیز به جهت رخداد به یک بارهٔ آنها و این که پزشک ناتوان از درمان و بهسازی آنهاست و جزآن.

۱۲۷) كتاب في أنّ الطبيب الحاذق ليس هو من قدر على إِبْرَاءِ جميع العلل، فإنّ ذلك ليس في الوسع و لا في صناعة أبقراط، و أنّه قد يستحق أن يُشكر الطبيب و يُمدح، و أن تُعظم صناعة الطب و تُشرف، و أن هو لم يقدر على ذلك، بعد أن يكون متقدماً لأهل بلده و عصره

کتابچه‌ای درباره‌ی این پزشک هر چند زبردست و توانا باشد، بازهم ناتوان از درمان همه‌ی بیماری‌ها خواهد بود، چون این مهم نه در گستره‌ی توانایی اوست و نه در دانش پزشکی بقراط قرار دارد. هم‌چنین هم‌اره پزشکان شایسته‌ی سپاسگزاری و ستایش و ستودن هستند و نیز دانش پزشکی همیشه باید بزرگ داشته شود و آن را ارج گذارند، هر چند پزشک پزشکی ناتوان از انجام هر درمان موفق باشد. به‌ررو پزشک نسبت زمان و مکان از همه برتر است.

۱۲۸) رسالة في أن الصانع المتعرف بصناعته معدوم في جلّ الصناعات لا في الطب خاصّه، و العلة التي من أجلها صار ينجح جُهال الأطباء و العوام و النساء في المدن في علاج بعض الأمراض أكثر من العلماء، و عذر الطبيب في ذلك؛

کتابچه‌ای درباره‌ی این که هر هنرمندی که مدعی بسیار توانا بودن در هنری را دارد و خود را یگانه‌ای در بیشتر رشته‌های صنعتی بداند؛ البته نه تنها در پزشکی، آدمی بی‌پایه و ارزش است. هم‌چنین بیماری میان مردم که پزشکان نادان و عوام و بانوپزشکان موفقیت بیشتر در درمان بیماری‌ها دارند تا پزشکان اندیشمند و دانا و ناتوانی و بی‌گناهی پزشک راستین در این باره است.

۱۲۹) كتاب ممتحن في الطب على سبيل كُنْاش.

کتابی کُنْاش‌گونه درباره‌ی آزمون‌گیری در دانش پزشکی.

۱۳۰) كتاب في أن النفس ليست بجسم

کتابچه‌ای درباره‌ی نفس و روان که جسم نیست.

۱۳۱) كتاب في الكواكب السبعة في الحكمة

کتابچه‌ای درباره‌ی اخترا ن هفت‌گانه در دانش حکمت.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۳۹

۱۳۲) رسالة إلى الحسن بن اسحاق بن محارس القمي

کتابچه‌ای درباره‌نامه‌نگاری رازی با حسن فرزند اسحاق فرزند محارس قمی.

۱۳۳) كتاب في النفس المغتره^۱

کتابچه‌ای درباره‌نفس و روان خودبین و بزرگ‌بین

۱۳۴) كتاب في النفس الكبير

کتابچه‌ای بزرگ درباره‌نفس [تنفس].

۱۳۵) مقالة في العلة التي من أجلها يعرض الزكام لأبي زيد البلخي^۲ في فصل الربيع عند شمّه الورد

کتابچه‌ای در نقد سخن ابوزید بلخی درباره‌بیماری زکام و انگیزه‌پیدایش آن در فصل بهار و بوییدن گل سرخ

۱۳۶) رسالة في محنة الطبيب و كيف ينبغي أن يكون حاله في نفسه و بدنه و سيرته و أدبه

کتابچه‌ای درباره‌چگونگی آزمون پزشک و شیوه‌رفتاری، کرداری و پنداری او

۱۳۷) رسالة في مقدار ما يمكن أن يستدرك من أحكام النجوم على رأي الفلاسفة الطبيعيين، و من

لم يقل منهم أن الكواكب أحياء و ما يمكن أن يستدرك على رأي من قال إنها أحياء^۳

کتابچه‌ای درباره‌آن چه از احکام نجوم برپایه‌دیدگاه فیلسوفان طبیعی و آنان که باور به زنده‌بودن اختران ندارند، می‌توان به دست آورد و نیز آن چه از کسانی که باور به زنده‌بودن اختران دارند، می‌توان دریافت.

^۱ شاید کتاب في النفس الصغير رازی باشد. نک: الفهرستف، تجدد، ۵۳۲ - ۵۳۵.

^۲ ابوزید احمد فرزند سهل بلخی (د: ۳۲۲ ق / ۹۳۴ م) آموزگار رازی در فلسفه و حکمت بود. ابن‌ندیم گوید: آشنایی کامل بر فلسفه و علوم کهن داشت، ابوحنیان توحیدی در إمتاع و الموائسة درباره‌او می‌گوید: ابوزید تنها کسی بود میان حکمت و شریعت آشتی داد و سید اهل مشرق در حکمت و جاحظ خراسان خواند. کتاب‌هایی همچون کتاب شرایع الأديان، کتاب أقسام العلوم، کتاب إختيارات السير، کتاب مصالح الأبدان و الأنفس، کتاب إبانة عن علل الديانة و جز آن را بنگارش در آورده است. (نک: أعلام زرکلی)

^۳ و ما يمكن أن تستدرك على رأي من قال إنها أحياء. نک: عیون، نزار رضا، ۴۲۵.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۴۰

۱۳۸) کتاب في العلة التي لها صار يحدث النوم في رؤوس بعض الناس شبيها بالزكام
کتابی درباره بیماری که پیامد آن گونه زکام است که در پی خواب در سر برخی از بیماران پدید می‌آورد.

۱۳۹) کتاب في الشكوك التي على برقلس

کتابی درباره رد، نقض و شک در برخی از دیدگاه‌ها و باورهای برقلس.

۱۴۰) کتاب في تفسير كتاب افلوطرخس لكتاب طيماوس

کتاب درباره تفسیر کتاب افلوطرخس بر کتاب طیماوس.

۱۴۱) رسالة في علة خلق السباع و الهوام

کتاب درباره انگیزه آفرینش درندگان و گزندگان

۱۴۲) کتاب في إتمام ما ناقض به القائلين بالهيولى

کتاب درباره آن چه دیدگاه باورمندان به هیولی را نقض می‌کند.

۱۴۳) کتاب في أن المناقضة التي بين أهل الدهر و أهل التوحيد في سبب إحداث العالم، إنا جاز

من نقصان السمة في أسباب الفعل، بعضه على التماضية و بعضه على القائلين بقدم العالم

کتاب درباره گفتگوی نقد و نقض گونه میان دهریان و یگانه‌پرستان درباره انگیزه حادث‌بودن جهان هستی که نشانه‌های

اسباب فعلیت آن اندک است، برخی از این نقض‌ها بر ستیزجویان و برخی بر باورمندان به قدیم‌بودن جهان هستی است.

۱۴۴) کتاب في نقضه على علي بن شهيد البلخي فيما ناقضه به في أمر اللذة

کتاب درباره نقد و نقض دیدگاه علی فرزند شهید بلخی درباره موضوع لذت.

۱۴۵) کتاب في الرياضة

کتاب درباره ورزش و ورزش کردن.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۴۱

۱۴۶) کتاب في النقص على الكيال في الإمامة

کتاب در نقد و نقض دیدگاه کیال دربارهٔ موضوع امامت^۱.

۱۴۷) کتاب في أنه لا يجوز أن يكون سکون و افتراق

کتاب دربارهٔ این که سکون و افتراق نمی‌تواند وجود داشته باشد.

۱۴۸) کتاب في إتمام کتاب افلوطرخس

کتاب در اتمام [تتمه و ذیلی از رازی بر] کتاب افلوطرخس است.

۱۴۹) کتاب في نقض کتاب التدبير

کتابچه‌ای دربارهٔ نقد و نقض کتاب التدبير [گویا نوشتهٔ آموزگارش جابر فرزند حیان باشد]

۱۵۰) إختصار کتاب حيلة البرء لجالينوس

کوتاه‌نگاری کتاب حيلة البرء جالینوس.

۱۵۱) إختصار کتاب النبض الكبير لجالينوس

کوتاه‌نگاری کتاب النبض الكبير جالینوس [کتاب گسترده‌نویسی شده از جالینوس دربارهٔ نبض و جهندگی سرخ‌رگ‌ها]

۱۵۲) تلخيص کتاب العلل و الأعراض لجالينوس

کوتاه‌نگاری کتاب العلل و الأعراض جالینوس [کتابی دربارهٔ بیماری‌ها، نشانه‌ها و پیامدهای هر کدام].

۱۵۳) تلخيص کتاب الأعضاء الائمة لجالينوس

کوتاه‌نگاری کتاب الأعضاء الائمة لجالینوس [کتاب پاتولوژی اندام‌های بیمار و دردناک].

^۱ کیالی، یکی از فِرَق شیعه است اصحاب احمد فرزند کیال که مدعی رسالت و قائمی بوده و مقاله‌ای مخلوط از مطالب علمی و آراء دینی خود داشته‌واز این مقاله تصنیفاتی به عربی و فارسی در دست مردم وجود داشته است. (دهخدا از خاندان نوبختی، عباس اقبال، برگهٔ ۲۶۲)

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

۱۵۴) کتاب الإنتقاد علی أهل الاعتزال

کتابی در نقد و نقض معتزلیان.

۱۵۵) کتاب في نقض كتاب البلخي لكتاب العلم الالهي و الردّ عليه

کتابی در ردّ، نقد و نقض کتاب علم الاهی بلخی.

۱۵۶) کتاب في أنه يجوز أن يكون سکون و اجتماع و لايجوز أن يكون حركة و اجتماع لم يزل

کتابی درباره امکان در کنار هم قرارگرفتن سکون و اجتماع وجود دارد و امکان با هم بودن حرکت و اجتماع نخواهد بود.

۱۵۷) رسالة في أن قطر المربع لا يشارك الضلع من غير هندسة

کتابچه‌ای درباره قطر مربع که بدون اندازه هندسی مشارکت با ضلع ندارد.

۱۵۸) کتاب في الاشفاق علی أهل التحصيل من المتکلمين بالفلسفة

کتابی درباره توجه به دانشجویان در حال دانش‌اندوزی در دانش کلام و فلسفه است هدف رازی در نگارش این کتاب نشان دادن جهان‌بینی و مذهب فیلسوفان علم الاهی برای خوانندگان کتاب است؛

۱۵۹) کتاب في السيرة الفاضلة و سيرة أهل المدينة الفاضلة

کتابی درباره روش زندگی و سیره فرزندان و روش زندگی مردم مدینه فاضله.

۱۶۰) کتاب في وجوب الدعاء و الدعاوي

کتابی درباره واجب بودن دعا و دعاوی / نیایش و دادخواهی

۱۶۱) کتاب الحاصل

هدف کتاب بازگ کردن این است که دارندگان علم الاهی آن را چگونه از راه تشویق و برهان به دست می‌آورند؟

۱۶۲) رسالة لطيفة في العلم الالهي

کتابچه‌ای زیبا درباره علم الاهی

۱۶۳) کتاب منافع الأغذية و دفع مضارها

کتابی درباره سودمندی‌ها خوراکی‌ها و چگونگی دورساختن زیان هر کدام است. کتاب در دو گفتار گرد آمده است: گفتار نخست آن چه دورکننده زیان خوراکی‌ها در هر هنگام و با هر آمیزه و حالت است؛ گفتار دوم دو بخش چگونگی به کاربردن خوراکی‌ها و دور ساختن ناگواریدن و زیان‌های آن است. او آن را برای امیر ابوالعباس احمد فرزند علی نگاشت؛

۱۶۴) کتاب إلى علی بن شهید البلخی فی تثبیت المعاد

کتابچه‌ای نامه‌نگاری گونه به علی فرزند شهید بلخی درباره اثبات معاد است. هدف کتاب نقد کسانی است که روز رستاخیز را رد می‌کنند و ثابت کردن آن است.

۱۶۵) کتاب علة جذب حجر المغنطیس للحديد

کتابی درباره انگیزه کشیده شدن آهن توسط مغناطیس است. ویژگی سنگ مغناطیس و انگیزه کشیده شدن آهن به سوی آن و نیز در باره خلأ، بسیار سخن می‌گوید.

۱۶۶) کتاب کبیر فی النفس

کتابی گسترده نویسی شده درباره نفس.

۱۶۷) کتاب صغیر فی النفس

کتابی کوچک درباره نفس.

۱۶۸) کتاب میزان العقل

کتاب اندازه و میزان عقل است.

۱۶۹) کتاب فی شراب المسکر

کتابی درباره شراب مستی‌زا که دارای دو گفتار است

۱۷۰) مقالة فی السکنجبین و منافعہ و مضارہ

کتابی در سکنجبین، سودمندی و زیان آن است.

(۱۷۱) کتاب في القولنج

کتاب بیماری قولنج^۱ درباره دردهای ناحیه شکمی است.

(۱۷۲) مقالة في قولنج الحار

کتابی درباره قولنج از گونه گرم است که به کتاب قولنج کوچک معروف است.

(۱۷۳) کتاب في تفسير كتاب جالينوس لفصول أبقراط

کتابی گزاره‌کننده گزاره جالینوس بر کتاب فصول بقراط است.

(۱۷۴) کتاب في الأبنة و علاجها و تبينه

کتابی درباره دو جنسیتی [هم‌جنس‌گرایی]، درمان آن و گزاره فیزیولوژی آن است.

(۱۷۵) کتاب في نقض كتاب الوجود لمنصور بن طلحة

کتابی در رد، نقد و نقض کتاب الوجود منصور فرزند طلحه^۲.

(۱۷۶) کتاب فيما يرومه من إظهار ما يدعي من عيوب الأولياء [مخاريق الأنبياء]

کتابی درباره خواست رازی برای بازگودن عیب‌ها اولیاء الله و بزرگان

گویم [ابن‌ابی‌اصیبعه]: اگر چنین باشد خدا می‌داند. شاید دشمنان رازی آن را نوشته و به رازی نسبت داده‌اند. تا هر کس آن را ببیند به رازی مظنون شود، ولی جایگاه رازی بالاتر از آنی است که چنین نوشته‌هایی داشته باشد. برخی از کسانی که رازی را مورد

^۱ کتاب في القولنج، رازی به همراه رساله في القولنج، ابن سینا را دکتر محمود صبحی حمای پژوهش کرد و محمدابراهیم ذاکر آن را به پارسی برگرداند و با همیاری، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی وابسته به دانشگاه شهید بهشتی در سال ۱۳۸۵ خ به چاپ رسید.

^۲ منصور فرزند طلحه فرزند حسین فرزند مصعب او را حکیم آل طاهر خوانند. وی روزگاری فرمانروای مرو و آمل و خوارزم بود. در دانش فلسفه کتاب‌هایی پرآوازه دارد، هم‌چون کتاب إبانة عن أفعال الفلك، و کتاب الوجود، و کتاب دلیل و الاستدلال، و رساله في عدد و معدوات، و کتاب المؤمنس در موسیقی، است (لغت‌نامه).

آزار و اذیت قرار می‌دهند و گاهی تکفیر می‌کنند، هم‌چون علی فرزند رضوان مصری و دیگران این کتاب را از آن رازی می‌دانند و بدان نام مخاریق الأنبياء می‌دهند.

۱۷۷) کتاب في آثار الامام الفاضل المعصوم

کتابی دربارهٔ ردیابی امام فرزانهٔ معصوم است.

۱۷۸) کتاب في الاستفراغ المحمومين قبل النضج

کتابی دربارهٔ تهی‌سازی بیماران تبار پيش از پزانیده شدن مایهٔ بیماری‌زا.

۱۷۹) کتاب الامام و المأموم المحقین

۱۸۰) کتاب خواص التلامیذ

کتابی دربارهٔ ویژگی‌های شاگردان.

۱۸۱) کتاب شروط النظر

۱۸۲) کتاب آراء الطبيعية

۱۸۳) کتاب خطأ عرض الطبيب

کتابی دربارهٔ اشتباهات پزشک

۱۸۴) أشعار في العلم الالهي

سروده‌هایی در دانش الهیات.

۱۸۵) صفة مداد معجون لا نظیر له

کتابی دربارهٔ چگونگی ساخت سرشته‌ای از مداد که یگانه و بی‌نظیر است.

۱۸۶) نظم کتاب الآس لجابر

رازی کتاب الآس جابر فرزند حیان را منظوم کرد.

۱۸۷) رسالة في التركيب

۱۸۸) رسالة في كيفية النحو

کتابی دربارهٔ زبان‌شناسی و دستور زبان

۱۸۹) رسالة في العطش و ازدياد الحرارة لذلك

کتابچه‌ای دربارهٔ تشنگی و افزایش دما و حرارت آن

۱۹۰) كتاب في جمل الموسيقى

کتابی دربارهٔ گزیده‌هایی از دانش موسیقی

۱۹۱) كتاب في الأوهام و الحركات النفسانية

کتابی دربارهٔ خیال‌پردازی، اوهام و حرکت‌ها نفسانی و روانی است

۱۹۲) كتاب في العمل بالحديد و الجبر

کتابی دربارهٔ کاردپزشکی و کار با چاقو و شکسته‌بندی است.

۱۹۳) كتاب فيما يعتقدہ رأياً

۱۹۴) كتاب فيما اغفلته الفلاسفة

کتابی دربارهٔ بخش‌های دورافتاده از چشم فیلسوفان است.

۱۹۵) كتاب سرّ في الحكمة

کتابی دربارهٔ رازهای حکمت است.

۱۹۶) كتاب منافع الأعضاء

فیزیولوژی و سودمندی‌های اندام‌هاست.

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۱۹۷) کتاب کافي في الطب

کتابی دربارهٔ ضروریات پزشکی

۱۹۸) کتاب في المنتقل

۱۹۹) کتاب الأقرباذین المختصر

کوته‌نویسی کتابچه‌ای دربارهٔ داروهای ترکیبی

۲۰۰) کتاب في البرء

کتابی دربارهٔ بهبودی از بیماری‌هاست که در آن ترکیب را به دو گونه تقسیم‌بندی می‌کند، که در برخی از آن‌ها ترکیب دو یا چند جسم متفاوت [از نظر ویژگی‌های فیزیکی و شیمیایی]؛ و یا ترکیب دو؛ یا چند جسمی که دارای اجزاء همانند است که هیچ کدام بر دیگری برتری ندارد؛

۲۰۱) کتاب إلى أبي القاسم بن دلف في الحكمة

کتاب نامه‌نگاری گونه به ابوالقاسم فرزند دلف در دانش حکمت است.

۲۰۲) کتاب إلى علی بن وهبان^۱ فيه باب واحد في الشمس

کتاب نامه‌نگاری گونه به علی فرزند وهبان دربارهٔ خورشیدشناسی است.

۲۰۳) کتاب إلى ابن أبي الساج^۲ في الحكمة

کتاب نامه‌نگاری گونه به ابن‌ابی‌الساج در دانش حکمت است.

^۱ علی بن وهبان گویا همان علی فرزند وهسودان فرمانروای تبرستان است.

^۲ ابن‌ابی‌ساج، افشین محمد فرزند دیوداد (د: ۲۸۸ ق / ۹۰۱ م) یکی از نمایندگان خلیفگان عباسی برای فرمانروایی در سرزمین ارمنستان و جبال [قهستان] در سال ۲۷۶ ق / ۸۸۹ م برای جنگ با خماریه فرزند طولون حاکم مصر است

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۴۸

۲۰۴) کتاب إلى داعي اطروش في الحكمة

کتاب نامه‌نگاری‌گونه به داعی اطروش^۱ در دانش حکمت است.

۲۰۵) کتاب سرّ الأسرار في الحكمة

کتابی دربارهٔ راز رازهای دانش حکمت است.

۲۰۶) کتاب سرّ الطیب

کتابی دربارهٔ رازهای پزشک است.

۲۰۷) کتاب في شرف الفصد عند الاستفراغات الامتلائيّه رداءة و كمية و فضله على سائر

الاستفراغات و الابانة على أنّ الفصد لا يمنعه عند الاحتياج إليه شيء البتة

کتابی در ارزشمندی خونگیری در تهی‌سازی تن انباشته از فزونی‌های پلشت از نظر چگونگی و کیفیت و از نظر چندایی و کمیت فراوان باشد و برتری آن نسبت به دیگر روش‌های تهی‌سازی تن و روشنگری در راستا این هیچ فاکتور بازدارنده‌ای برای انجام ندادن آن به هنگام نیاز وجود ندارد. رازی این کتاب را به نام امیر ابوعلی احمد فرزند اسماعیل فرزند احمد نگاشت.

۲۰۸) کتاب المرشد

کتاب راهنما و نیز کتاب الفصول^۲ خوانده می‌شود.

^۱ حسن فرزند علی حسینی ملقب به ناصر کبیر از اولاد امام زین‌العابدین (ع) و از پیشوایان زیدیه است. وی مدتی بر طبرستان حکومت کرد. در تاریخ به اطروش نیز معروف است، زیرا در یکی از جنگ‌ها ضربه شمشیری بر سرش وارد آمد و قدرت شنوایی او بدان سبب ضعیف شد. بعضی گفته‌اند که احمد بن عبدالله خجستانی، حاکم نیشابور، زمانی که بر منصور کبیر سوءظن پیدا کرد و او را گرفت و دستور داد که او را تازیانه بزنند، او بر اثر این تازیانه‌ها قدرت شنوایی را از دست داد و به اطروش معروف شد. تولد ناصر کبیر را حدود ۲۳۰ هجری قمری در مدینه و وفات او را در آمل گفته‌اند. بدین قرار باید به هنگام مرگ ۷۴ سال داشته باشد. ولی بعضی مورخان سن او را ۷۷ و ۷۹ نیز گفته‌اند. نک: دائرةالمعارف فارسی، غلام‌حسین مصاحب، ج ۳، ۲۹۹۳.

^۲ کتاب المرشد و هم‌چنین کتاب فصول برگردان آن به خامهٔ اینجانب محمدابراهیم ذاکر با نظارت و چاپ موزه تاریخ پزشکی ایران ۱۳۸۴ خ پخش شد.

ذاکر
دکتر محمدابراهیم

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۴۹

۲۰۹) رسالة في أن العلل المستكملة التي لايقدر الأعلاء أن يعبروا عنها و يحتاج الطبيب إلى لزوم العليل و إلى استعمال بعض التجربة لاستخراجها و الوقوف عليها و تحيّر الطبيب

کتابچه‌ای بیماری‌های مکمل [دیگر بیماری‌ها] که بیماران ناتوان از درست بازگوکردن آن‌ها هستند و پزشکان نیز برای شناخت آن‌ها نیازمند درست گزاره کردن نشانه‌های آن‌ها از سوی بیماران اند و افزون برآن نیاز با تجربه برای شناخت و پی بردن به آن‌ها هستند و بالاخره پزشکان در شناخت نهایی آن‌ها سرگشته در مانده‌اند.

۲۱۰) كتاب مختصر في اللبن

کتابچه‌ای درباره شیرشناسی است.

۲۱۱) كتاب كلام جرى بينه و بين المسعودي في حدوث العالم

کتابی گفتگوگرانه میان رازی و مسعودی درباره آفرینش جهان و حدوث آن است.

۲۱۲) كتاب المدخل إلى الطب

کتابی درباره پیش‌درآمد دانش پزشکی است.

۲۱۳) مقالة في المذاقات

کتابچه‌ای درباره مزه‌های چشیدنی است.

۲۱۴) مقالة في البهق و البرص

کتابچه‌ای درباره بیماری پوستی بهک و پیسی است.

۲۱۵) كتاب زينة الكتاب

۲۱۶) كتاب برء الساعة

کتابی درباره شیوه‌های بهبودی زودرس برخی از بیماری‌هاست که رازی این کتاب را به نام وزیر ابوالقاسم فرزند عبدالله می‌نگارد.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبعه

۵۰

۲۱۷) مقالة في البواسير و الشقاق في المقعد

کتابچه‌ای درباره بیماری بواسیر نشیمنگاه و ترک خوردگی و شکاف پیرامون سوراخ آن (پیزی) است.

۲۱۸) كلام في الفروق بين الأمراض

کتابی درباره تشخیص افتراقی بیماری‌هاست.

۲۱۹) مقالة في الحرقة الكائنة في الاحليل و المثانة

کتابچه‌ای درباره سوزش پدیدآمده در نرینه و پیشابدان است.

۲۲۰) كتاب طب الفقراء

کتابی درباره راهبرد دانش پزشکی در میان فقیران است.

۲۲۱) رسالة إلى الوزير أبي الحسن علي بن عيسى بن داود بن الجراح القنائي^۱ في الاعلال الحادثة

على ظاهر الجسد

کتابی نامه‌نگاری گونه به وزیر ابوالحسن علی فرزند حسین فرزند داود فرزند جراح قنائی درباره بیماری‌های پوستی پدیدآمده در بخش بیرونی پیکر آدمی است.

۲۲۲) رسالة إلى تلميذه يوسف بن يعقوب في أدوية العين و علاجها و مداواتها، و تركيب الأدوية

لما يحتاج إليه من ذلك

کتابی نامه‌نگاری گونه به شاگردش یوسف فرزند یعقوب درباره داروهای چشم، شیوه درمان آن‌ها و ترکیب داروهای مورد نیاز چشم‌پزشک برای درمان است.

^۱ ابوالحسن علی بن عیسی بن داود بن الجراح القنائی: ابن جراح ابوالحسن علی فرزند عیسی فرزند داود فرزند جراح بغدادی (د: ۳۳۴ق / ۹۴۶م) مشهور به ابن جراح منشی مقتدر و قاهر عباسی است. او راست: کتاب معانی القران و تفسیره و مشکله که با کمک ابوبکر فرزند مجاهد و ابوالحسن خزاز نحوی آن را می‌نگارد (لغت‌نامه).

دکتر محمد ابراهیم ذاکر

(۲۲۳) کتاب صیدلة الطب

کتاب داروسازی در دانش پزشکی است.

(۲۲۴) کتاب في جواهر الأجسام

کتابی درباره گوه‌های ویژه هر جسم است.

(۲۲۵) کتاب في سيرته

کتابی درباره سیرت خودش نگاشته است.

(۲۲۶) مقالة في الزكام و النزلة و امتلاء الرأس و منع النزلة إلى الصدر، و الريح التي تسد المنخرين**و منع التنفس بهما**

کتابچه‌ای درباره بیماری زکام، سرماخوردگی، انباشتگی سر از فزونی‌ها، جلوگیری از فروپایین آمدن فزونی‌ها به سوی سینه، سخن درباره بادهای گرفتگی‌زا و بسته‌کننده دو کانال بینی و جلوگیری از نفس کشیدن بیمار است.

(۲۲۷) مقالة في إبدال الأدوية المستعملة في الطب و العلاج و قوانينها و جهة استعمالها

کتابچه‌ای درباره داروهای جایگزین کاربردی در دانش پزشکی و قوانین و آیین‌نامه‌ها شیوه ساخت و نگهداری و کاربردشان در درمان بیماری‌های گوناگون بیماران است.

(۲۲۸) کتاب صفة البیمارستان

کتابی درباره بایسته‌ها و ویژگی‌های بیمارستان است.

(۲۲۹) مقالة في الأغذية

کتابی درباره خوراکی‌هاست. این رساله کوتاه‌شده کتابچه‌ای است، درباره چرا اندکی از مردم عمر طولانی می‌کنند. او آن را به نام امیر ابوالعباس احمد فرزند علی نگاشت.

۲۳۰) مقالة في العلة التي لها إذا أكلت الحيوانات سخت أبدانها ما خلا الانسان فإنه يجد عند أكله فتوراً

کتابچه‌ای درباره‌ی گونه‌ای بیماری در همه‌ی جانوران که گوشت جانوری دیگر را می‌خورند، تن آنان داغ می‌شود، به جز آدمی که پس از خوردن گوشت جانوری دیگر، دچار سستی و فرهستگی تن می‌گردد.

۲۳۱) مقالة في کیفیات

کتابچه‌ای درباره‌ی کیفیت و چگونگی هر چیز است.

۲۳۲) رسالة في الحمام و منافعہ و مضارہ

کتابچه‌ای درباره‌ی آب‌تنی در گرمابه، سودمندی و زیان آن است.

۲۳۳) کتاب في الدواء المسهل و المقيئ

کتابچه‌ای درباره‌ی داروهای روان‌ساز و شکم‌روش‌زا و بال‌آورنده‌هاست.

۲۳۴) مقالة في علاج العين بالحديد

کتابچه‌ای درباره‌ی کاربرد درمانی چشم [درمان با آهن و چاقو / جراحی] است.^۱

^۱ رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبغه، کتاب عیون الأنباء في طبقات الأطباء، ابن‌ابی‌اصیبغه، موفق‌الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند یونس سعدی خزرچی، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، چ. انجمن گیاه‌درمانی، انتشارات زعیم، تهران، ۱۳۹۳ خ، ج ۲، ۷۰۱-۷۲۷؛ عیون الأنباء، امرؤقیس، ج ۲، ۳۴۳-۳۶۱؛ نزار رضا، ۴۱۴-۴۲۷؛

کتابنامه

نمایه کتاب و مقاله

إبانة عن أفعال الفلك، منصور فرزند طلحه فرزند حسین فرزند مصعب، حکیم آل طاهر
إبانة عن علل الديانة ابوزيد احمد فرزند سهل بلخی (د: ۳۲۲ ق / ۹۳۴م) (لغتنامه).

الاثبات، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

الأحجار، سنگ‌شناسی و کانی‌شناسی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

إختصار كتاب النبض الكبير لجالينوس، کوته‌نگاری کتاب النبض الكبير جالینوس [کتاب گسترده‌نویسی شده از جالینوس
درباره نبض و جهندگی سرخ‌رگ‌ها]، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

إختصار كتاب حيلة البرء لجالينوس، کوته‌نگاری کتاب حيلة البرء جالینوس، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی
(۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

الأدوية الموجودة بكل مكان، چگونگی درمان یک بیماری، تنها با داروهای موجود در زیستگاه بیمار، ابوبکر محمد فرزند
زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

آراء الطبيعية، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

الأسرار، رازها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

أشعار في العلم الالهي، سروده‌هایی در دانش الهیات، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ -
۹۲۵م).

الأصنام، جاحظ، ابوعثمان عمرو فرزند بحر فرزند محبوب فرزند فزاره بصری کنانی الولا (۱۶۳ - ۲۵۵ ق / ۷۸۰ - ۸۶۹م).
(نک: أعلام زرکلی)

أطعمة المرضى، خوراک بیماران، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

الأقرباذين المختصر، کوته‌نویسی کتابچه‌ای درباره داروهای ترکیبی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ -
۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

الأقرباذین، داروهای ترکیبی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
أقسام العلوم، ابوزید احمد فرزند سهل بلخی (د: ۳۲۲ ق / ۹۳۴ م)

الاکسیر، ده باب، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

الامام و المأموم المحقین، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

ایساغوجی، پیش‌درآمد دانش منطق، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

بحر الجواهر في حل لغات السائر، محمد هروی فرزند یوسف (ز: ۹۳۸ ق)، چاپ سنگی، تهران، ۱۲۸۸ ق؛ مؤسسه احیاء طب طبیعی، مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی طب اسلامی و مکمل، قم، ۱۳۸۷ خ.

البخلاء، جاحظ، ابوعثمان عمرو فرزند بحر فرزند محبوب فرزند فزارة بصری کنانی الولاة (۱۶۳ - ۲۵۵ ق / ۷۸۰ - ۸۶۹ م).

(نک: أعلام زرکلی)

برء الساعة، شیوه‌های بهبودی زودرس برخی از بیماری‌ها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م) آن را به نام وزیر ابوالقاسم فرزند عبدالله نوشت.

البرهان، برهان در دانش منطق است. دو گفتار و مقالت دارد، گفتار نخست هفده بخش (باب) و گفتار دوم دوازده بخش، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)

البيان و التبيين، جاحظ، ابوعثمان عمرو فرزند بحر فرزند محبوب فرزند فزارة بصری کنانی الولاة (۱۶۳ - ۲۵۵ ق / ۷۸۰ - ۸۶۹ م). (نک: أعلام زرکلی)

البيمارستانات، زاهد العلماء ابوسعید منصور فرزند عیسی ترساآیین نسطوری (ر: ۴۵۰ ق).

التاج في أخلاق الملوك، جاحظ، ابوعثمان عمرو فرزند بحر فرزند محبوب فرزند فزارة بصری کنانی الولاة (۱۶۳ - ۲۵۵ ق / ۷۸۰ - ۸۶۹ م) (نک: أعلام زرکلی)

التاجي في اخبار الدولة الديلمية، ابواسحاق ابراهیم فرزند هلال صابی (صابئی) (د: ۳۸۴ ق)

التبويب، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

تحفه حکیم مؤمن؛ یا تحفة المؤمنین، محمد مؤمن طبیب فرزند محمد زمان حسینی (د ۹۲۳ق)، پیشگفتار دکتر نجم آبادی، چ. تهران، ۱۳۳۸خ؛ (تحفه) + چاپ مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی - پژوهش رحیمی و اردکانی و فرجامند، ۱۳۸۶خ (تحفه ن).

التدابیر، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

التدبیر، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

الترتیب، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

تعالیق فی الکیمیا، بلمظفر (ابوالمظفر) نصر فرزند محمود فرزند معروف، بلمظفر ابن معرف (ز: ۵۳۴ق / ۱۱۴۰م) نک: عیون الأنباء، برگردان ذاکر، ج ۲، ۹۵۲ - ۹۵۳.

التعریف بطبقات الأمم، قاضی صاعد ابوالقاسم صاعد قرطبی فرزند احمد مشهور به ابن صاعد اندلسی (۴۲۰ - ۴۶۲ق)، به کوشش لوئیس شیخو، بیروت، ۱۹۱۲م؛ برگردان جلال الدین تهرانی، ضمیمه گاهنامه، تهران، ۱۳۱۰خ؛ دیگر: پژوهش و برگردان غلامرضا جمشیدنژاد اول، تهران، میراث مکتوب ۱۳۷۶خ.

تفسیر الاسکندر لکتاب الکون و الفساد لارسطوطالیس

تلخیص کتاب الأعضاء الالمة لجالینوس، کوته نگاری کتاب الأعضاء الالمة لجالینوس [کتاب پاتولوژی اندامهای بیمار و دردناک]، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

تلخیص کتاب العلل و الأعراض لجالینوس، کوته نگاری کتاب العلل و الأعراض لجالینوس [کتابی درباره بیماریها، نشانهها و پیامدهای هر کدام]، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

الجامع، حاصر صناعة الطب، ۱۲ بخش، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

جمل معانی أنالوطیقا الأولى إلى تمام القیاسات الحملیة، گزیده ای از کتاب قیاس که نسبت به دیگر قیاسهای حملی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

جمل معانی باریمیناس، گزیده ای از معانی باریمیناس کتاب العبارة، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

- جمل معانی قاطیغوریاس، گزیده‌ای از کتاب مقولات معانی قاطیغوریاس، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م)
- حاضر صناعة الطب، الجامع، ۱۲ بخش، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).
- الحاصل، موضوع الهیات، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).
- الحاوي في الطب، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م)
- الحاوي في الطب، ابوبکر محمد فرزند محمد زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م)، چاپ مجلس دایرةالمعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن هند، ۱۳۷۴ - ۱۳۹۰ق / ۱۹۵۵ - ۱۹۷۰م، ۲۵ جلد و بیروت، ۲۰۰۲، هشت جلد؛ برگردان به پارسی محمد ابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۸۵ - ۱۳۹۵خ، ۲۳ جلد.
- حبيب السير في أخبار أفراد البشر (نگارش: ۹۳۰ق)، غیاث‌الدین خواندمیر فرزند هم‌الدین (۸۸۰ - ۹۴۱ق)، چ. سنگی، بمئی، ۱۲۶۳ق؛ دیگر: چاپ سنگی، تهران، ۱۲۷۲ق؛ دیگر: کتابفروشی خیام، تهران، ۱۳۳۳خ، چهار جلد؛ دیگر: مقدمه جلال‌الدین همایی و فهرست هر جلد از محمد دبیرسیاقی، تهران، ۱۳۵۳، چهار جلد.
- الحجر الأصفر، سنگ زردرنگ، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).
- الحجر، سنگ‌شناسی و کانی‌ها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).
- حکایات الأطباء في علاجات الأدواء، ابن‌ابی‌اصیبعه. (نک: عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۰۹؛ حکایات الأطباء في علاجات الأدواء، ابن‌ابی‌اصیبعه، موفق‌الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند یونس سعدی خزرجی (۵۹۵ - ۶۶۸ق / ۱۱۹۹ - ۱۲۷۰م). نک: عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۰۹؛ هدیه العارفین، ج ۱، ۹۶؛ ریحانة الأدب، ج ۵، ۲۱۲؛ أعلام زرکلی، ج ۱، ۱۸۸.
- حنین إلى الأوطان، جاحظ، ابوعثمان عمرو فرزند بحر فرزند محبوب فرزند فزارة بصری کنانی الولاة (۱۶۳ - ۲۵۵ق / ۷۸۰ - ۸۶۹م).
- الحیل، روش‌شناسی کیمیاگری، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

الحيوان، جاحظ، ابوعثمان عمرو فرزند بحر فرزند محبوب فرزند فزاره بصری کنانی الولاء (۱۶۳ - ۲۵۵ ق / ۷۸۰ - ۸۶۹ م).
(نک: أعلام زرکلی)

خاندان نوبختی، عباس اقبال آشتیانی، تهران، چاپ اقبال، تهران، ۱۳۱۱ خ؛ چاپ دیگر: انتشارات طه‌پوری، تهران، ۱۳۵۷ خ.

خطأ عرض الطبيب، اشتباهات پزشک، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
خواص التلامیذ، ویژگی‌های شاگردان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

دائرة المعارف فارسی، غلام حسین مصاحب، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، تهران ۱۳۵۶ خ.
در کتاب إختیارات السیر، ابوحيان توحیدی

الدلیل و الاستدلال، منصور فرزند طلحه فرزند حسین فرزند مصعب، حکیم آل طاهر

رازی از دیدگاه ابن ابی اصیبعه، کتاب عیون الأنباء في طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه، موفق‌الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند یونس سعدی خزر جی، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، چ. انجمن گیاه‌درمانی، انتشارات زعیم، تهران، ۱۳۹۳ خ، ج ۲، ۷۰۱-۷۲۷

رازی از نگاه ابن ابی اصیبعه، کتاب عیون الأنباء في طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه، موفق‌الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند یونس سعدی خزر جی، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، چ. انجمن گیاه‌درمانی، انتشارات زعیم، تهران، ۱۳۹۳ خ، ج ۲، ۷۰۱-۷۲۷؛ عیون الأنباء، امرؤ قیس، ج ۲، ۳۴۳ - ۳۶۱؛ نزار رضا، ۴۱۴ - ۴۲۷.

الردّ علی الكندي في ادخاله صناعة الكيمياء في الممتنع، ردّ دیدگاه کندی در قراردادان دانش کیمیا جزو دانش‌ها ناموجود و نامیسر برای پژوهش، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

الرسالة الخاصة، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

رسالة إلى الحسن بن اسحاق بن محارس القمي، نامه‌نگاری رازی با حسن فرزند اسحاق فرزند محارس قمی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

رسالة إلى الوزير أبي الحسن علي بن عيسى بن داؤد بن الجراح القنائي في الاعلال الحادثة على ظاهر الجسد، كتابي نامه نگاری گونه به وزیر ابوالحسن علی فرزند حسین فرزند داود فرزند جراح قنایی درباره بیماری های پوستی پدیدآمده در بخش بیرونی پیکر آدمی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

رسالة إلى تلميذه يوسف بن يعقوب في أدوية العين و علاجها و مداواتها، و تركيب الأدوية لما يحتاج إليه من ذلك، كتابي نامه نگاری گونه به شاگردش یوسف فرزند یعقوب درباره داروهای چشم، شیوه درمان آنها و ترکیب داروهای مورد نیاز چشم پزشکی برای درمان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

رسالة في التركيب، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

رسالة في الحمام و منافعه و مضاره، آب تنی در گرمابه، سودمندی و زیان آن، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

رسالة في العطش و ازدياد الحرارة لذلك، تشنگی و افزایش دما و حرارت آن، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

رسالة في العلل القاتلة لعظمها، و القاتلة لظهورها بغتة مما لايقدر الطبيب على صلاحها، و عذره في ذلك، کتابچه ای درباره بیماری های کشنده به جهت گستردگی پراکندگی بیماری و نیز به جهت رخداد به یک باره آنها و این که پزشک ناتوان از درمان و بهسازی آنهاست و جزآن، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

رسالة في العلل المشكلة و عذر الطبيب و غير ذلك، کتابچه ای درباره بیماری های دشواردرمان شونده و ناتوانی پزشک و جزآن، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

رسالة في الماء المبرد على الثلج، و المبرد من غير أن يطرح فيه الثلج، و الذي يغلى ثم يبرد في الجليد و الثلج، آب سردشده از گذاشتن بر روی یخ و درباره آب سردشده از گذاشتن یخ درون آن؛ و آب جوشانیده سردشده بر روی یخ و برف، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

رسالة في أن الصانع المتعرف بصناعته معدوم في جلّ الصناعات لا في الطب خاصه، و العلة التي من أجلها صار ينجح جُهل الأطباء و العوام و النساء في المدن في علاج بعض الأمراض أكثر من العلماء، و عذر الطبيب في ذلك، کتابچه ای درباره

این که هر هنرمندی که مدعی بسیار توانا بودن در هنری را دارد و خود را یگانه‌ای در بیشتر رشته‌های صنعتی بداند؛ البته نه تنها در پزشکی، آدمی بی‌پایه و ارزش است. هم‌جنین بیماری میان مردم که پزشکان نادان و عوام و بانوپزشکان موفقیت بیشتر در درمان بیماری‌ها دارند تا پزشکان اندیشمند و دانا و ناتوانی و بی‌گناهی پزشک راستین در این باره است، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

رسالة في أن العلل المستكملة التي لايقدر الأعلاء أن يعبروا عنها و يحتاج الطبيب إلى لزوم العليل و إلى استعمال بعض التجربة لاستخراجها و الوقوف عليها و تحيّر الطبيب، کتابچه‌ای بیماری‌های مکمل [دیگر بیماری‌ها] که بیماران ناتوان از درست بازگوکردن آن‌هایند و پزشکان نیز برای شناخت آن‌ها نیازمند درست گزاره‌کردن نشانه‌های آن‌ها از سوی بیماران‌اند و افزون برآن نیاز با تجربه برای شناخت و پی بردن به آن‌هایند و بالاخره پزشکان در شناخت نهایی آن‌ها سرگشته در مانده‌اند، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

رسالة في أن غروب الشمس و سائر الكواكب عنا و طلوعها علينا ليس من أجل حركة الأرض بل من حركة الفلك، کتابی درباره این که حرکت زمین انگیزه طلوع و غروب خورشید و دیگر اختران و ستارگان در برابر دیدگان ما نیست؛ بلکه انگیزه آن حرکت فلك و کهکشان‌ها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

رسالة في أن قطر المربع لايشترك الضلع من غير هندسة، قطر مربع که بدون اندازه هندسی مشارکت با ضلع ندارد، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

رسالة في أنه لا يوجد شراب غير مسكر يفي بجميع أفعال الشراب المُسكر المحمود في البدن، شراب‌ها مست‌ناکردنی که هیچ کدام آن‌ها توانایی کارکرد سودمند شراب‌های مستی‌زا را در تن ندارند، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

رسالة في أوجاع المفاصل و علاجها، ابوبکر محمد بن زکریا الرازي؛ کتاب الحاصل في علاج المفاصل ترجمة فارسی اوجاع المفاصل، مترجم ناشناس (نگارش: ۶۵۴ق)؛ ترجمه مقاله في النقرس، تصحيح، تحقيق و ترجمه محمد ابراهيم ذاکر و غلام‌رضا جمشيدنژاد اول، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۹ خ، هفتاد + ۴۴۹ + ۱۰ برگه.

رسالة في عدد و معدوات، منصور فرزند طلحه فرزند حسین فرزند مصعب، حکیم آل طاهر

رسالة في علة خلق السباع و الهوام، انگیزه آفرینش درندگان و گزندگان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

رسالة في كيفية النحو، زبان‌شناسی و دستور زبان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

رسالة في محنة الطبيب و كيف ينبغي أن يكون حاله في نفسه و بدنه و سيرته و أدبه، کتابچه‌ای درباره چگونگی آزمون پزشک و شیوه رفتاری، کرداری و پنداری او، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

رسالة في مقدار ما يمكن أن يستدرك من أحكام النجوم على رأي الفلاسفة الطبيعيين، و من لم يقل منهم أن الكواكب أحياء و ما يمكن أن يستدرك على رأي من قال إنَّها أحياء، کتابچه‌ای درباره آن چه از احکام نجوم بر پایه دیدگاه فیلسوفان طبیعی و آنان که باور به زنده بودن اختران ندارند، می‌توان به دست آورد و نیز آن چه از کسانی که باور به زنده بودن اختران دارند، می‌توان دریافت، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

رسالة لطيفة في العلم الالهي، الهیات، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

رسالة يبحث فيها عن الأرض الطبيعية، طین هی أم حجر، حالت طبیعی بودن زمین چیست؟ آیا از گل؛ و یا از سنگ است؟ ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

رساله ردّ علی الناشي في نقضه الطب، ردّ و نقض کند (الذريعة، ج ۱۰، ۱۹۲، ۲۳۰)

الرسائل الملوك، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

زاهد العلماء ابوسعید منصور فرزند عیسی ترس‌آیین نسطوری (ر: ۴۵۰ق) و برادر سر اسقف نصیبین بود. وی در فرزاندگی و اندیشمندی بلند آوازه بود و به کار پزشکی در دربار نصیرالدوله فرزند مروان (د: ۴۵۳ق) پرداخت که ابن بطلان برایش کتاب دعوت الأطباء را نوشت. نصیرالدوله، زاهد العلماء را گرمی می‌داشت و بر دانش و هنر پزشکی او تکیه می‌زد و وی را نیکو می‌شمرد. زاهد العلماء را کتاب‌هایی است:

الزيادة التي زادها في الباه، کتابی درباره بخش افزودنی درباره شناخت بیشتر نیروی جنسی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

زینة الكتاب، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)
سِرّ الأسرار في الحکمة، راز راهای دانش حکمت، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

السِرّ الأسرار، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

سِرّ الطبیب، رازهای پزشک، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

سِرّ في الحکمة، کتابی درباره رازهای حکمت، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

سمع الکیان، سماع طبیعی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)

سیرة الحکماء، شیوة زیستی، روش و راه حکیمان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

شرايع الأديان، ابوزید احمد فرزند سهل بلخی (د: ۳۲۲ ق / ۹۳۴ م)

الشرف الصناعة و فضلها، ارزشمندی هنر و صنعت و برتری آن، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

شروط النظر، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

ششماهی / سفسماهی: رازی در باره کتاب ششماهی / سفسماهی بختیشوع سخن می گوید و از آن سند می آورد که شاید

همان کتاب ششماهی باشد (حاوی، ج ۱۱، ۶۵؛ بیروت، ۱۷۴۷). «خوز در شوشماهی گوید» گفته رازی در حاوی، ج ۲۰،

۴۱۱ است. رازی در برگه پس از ۴۱۲ به صراحت آن را به خوز نسبت می دهد که شاید همان بختیشوع باشد. ششماهی،

شوشماهی، ششماهی، شوشماهی، شوشماهی بختیشوع فرزند جور جیس که در هشتم صفر ۲۵۶ ق / ۸۷۰ م درگذشت.

الشکوک و المناقضات التي في كتب جالینوس، رد و نقض و شکها و نقضهای موجود در کتابهای جالینوس، ابوبکر

محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

الشواهد و نکت الرموز، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

صفة البیمارستان، ویژگیهای بیمارستان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

- صفة مداد معجون لانظير له، کتابی درباره چگونگی ساخت سرشته‌ای از مداد که یگانه و بی نظیر، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- صيدلة الطب، داروسازی در دانش پزشکی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- طب الروحاني، ۹۶ برگه از رسائل الفلسفیه، ابوبکر محمد فرزند محمد زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)، برگه ۱ - ۹۷، تصحیح پُل کراوس، مطبوعات دانشگاه فؤاد اول، قاهره، ۱۹۳۹ م.
- الطب الروحاني، الطب النفوس، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)
- طب الفقراء، پزشکی برای تهیدستان، کتاب الی من لایحضره الطیب، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- طب الفقراء، کتابی درباره راهبرد دانش پزشکی در میان فقیران، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- طب الفقراء؛ یا کتاب الی من لایحضره الطیب، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)
- الطب الملوکي، پزشکی شاهانه، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- الطب النفوس، الطب الروحاني، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)
- طبقات الأطباء و الحكماء، ابن جلجل ابوداود سلیمان فرزند حسان فرزند جلجل اندلسی، تصحیح و تحقیق فؤاد سید، معهد العلمی للآثار الشرقيه، قاهره، ۱۹۵۵ م؛ دیگر: ترجمه محمد کاظم امام، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ خ.
- علة التي لها تدم العوام الأطباء الحذاق، چرا مردمان عامی، پزشکان زبردست و دانا نکوهش می کنند؟ ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- علة جذب حجر المغنطیس للحديد، انگیزه کشیده شدن آهن توسط مغناطیس، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- عنوان الحکمة، مجموعه داستان‌های حکمت‌آمیز، قاضی تنوخی، ابوعلی مُحَسِّن فرزند ابوالقاسم علی تنوخی (۳۲۹ - ۳۸۴ ق)

عیون الأبناء فی طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم سعدی خزر جی (۶۰۰ - ۶۶۸ق)، چ. امرؤالقیس، دارالثقافه، بیروت، لبنان، ۱۹۸۷ م / ۱۴۰۸ق؛ دیگر: به کوشش نزار رضا، بیروت، ۱۹۶۵م، برگردان محمد ابراهیم ذاکر، انجمن گیاه درمانی ایران، ۱۳۹۳خ.

الفاخر فی الطب، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

الفرج بعد الشدة، قاضی تنوخی، ابوعلی مُحَسِّن فرزند ابوالقاسم علی تنوخی (۳۲۹ - ۳۸۴ق)، تصحیح عبود شالحی، دارصاد، بیروت.

فرهنگ آندراج، محمد پادشاه «شاد» به کوشش محمد دبیرسیاقی، چ تهران، ۱۳۳۵ خ. ← آندراج.

الفصول، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

فهرست کتاب‌های رازی و نام‌های کتاب‌های بیرونی، ابوریحان بیرونی (د: ۴۴۰ق) و «مشاطة لرسالة الفهرست» ابراهیم فرزند محمد «غضنفر تبریزی» به کوشش مهدی محقق، تهران، ۱۳۶۶خ.

الفهرست؛ یا فوز العلوم (نگارش: ۳۷۷ق / ۹۸۷م)، ابن ندیم، ابوالفرج فرزند ابویعقوب اسحاق وراق بغدادی (۲۹۰ - ۳۸۵ق / ۹۰۹ - ۹۹۵م)، پژوهش گوستاو فلوگل (۱۸۰۲ - ۱۸۷۰م)، لایپزیگ، ۱۸۷۱ ۱۸۷۲م؛ دیگر پژوهش و ترجمه رضا تجدد، تهران، ۱۳۴۶خ.

قاضی تنوخی، ابوعلی مُحَسِّن فرزند ابوالقاسم علی تنوخی (۳۲۹ - ۳۸۴ق) اندیشمندی سیاسی کار که در بصره آموزش دید سپس در سال‌های (۳۲۹ - ۳۸۴ق / ۹۴۱ - ۹۹۴ق) در بغداد و اهواز بر جایگاه قضاوت نشست. اوراست:

قاموس أعلام الرجال لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المسشرقین، خیرالدین زرکلی، چاپ دوم، چاپخانه کوستاتسوماس و شرکا، ۱۳۷۳ق / ۱۹۵۴م.

قاموس القانون فی الطب (معجم المصطلحات الطبية و الأدوية المفردة المستعملة فی القانون فی الطب لابن سینا)، فرهنگ لغات قانون ابن سینا، عربی - انگلیسی، حکیم عبدالحمید، حکیم کبیرالدین، حکیم عبدالوهاب ظهوری، محمد عبدالعزیز، حکیم فضل الرحمان، مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران - تهران، بازنگری ۱۹۹۸م. ← قاموس

قربادین الکبیر، محمدحسین عقیلی علوی خراسانی، چاپ محمودی تهران، ۱۳۷۵ق. ← قربادین قصیده فی العظة الیونانیة، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).
 قصیده فی العلم الالهی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).
 قصیده فی المنطقیات، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

قولنج (کتاب و رساله)، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق) و ابوعلی ابن سینا (۳۷۰ - ۴۲۸ق)، تصحیح و تحقیق محمود حمامی، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۵خ. (← قولنجف)

کافی فی الطب، ضروریات پزشکی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).
 کامل الصناعة الطبیة، الکناش الملکی، علی فرزند عباس اهوازی مجوسی (ز: ۳۷۲ق / ۹۸۳م)، چ. بولاق، قاهره، ۱۲۹۴ق؛ دیگر: انجمن تاریخ دانش‌های عربی و اسلامی، دانشگاه فرانکفورت - آلمان، ۱۹۹۶م/۱۴۱۷ق.
 کتاب الإنتقاد علی أهل الاعتزال، نقد و نقض معتزلیان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

کتاب الکبیر فی الهیولی؛ یا کتاب فی هیولی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).
 کتاب إلى ابن أبي الساج فی الحکمة، کتاب نامه‌نگاری گونه به ابن‌ابی‌الساج در دانش حکمت، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

کتاب إلى أبي القاسم البلخي و الزیادة علی جوابه و جواب هذا الجواب، نامه‌نگاری به ابوالقاسم بلخی در دنباله پرسش و پاسخ‌هایشان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

کتاب إلى أبي القاسم بن دلف فی الحکمة، کتاب نامه‌نگاری گونه به ابوالقاسم فرزند دلف در دانش حکمت، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

کتاب إلى داعي الاطروش فی الحکمة، کتاب نامه‌نگاری گونه به داعی اطروش در دانش حکمت، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م).

- کتاب إلى علی بن شهید البلخی فی تثبیت المعاد، کتابچه‌ای نامه‌نگاری گونه به علی فرزند شهید بلخی درباره اثبات معاد است. هدف کتاب نقد کسانی است که روز رستاخیز را رد می‌کنند و ثابت کردن آن است.
- کتاب إلى علی بن وهبان فيه باب واحد في الشمس، کتاب نامه‌نگاری گونه به علی فرزند وهبان درباره خورشیدشناسی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب إلى من لایحضره الطیب، چگونگی درمان یک بیماری در جایی که پزشکی در دسترس نباشد، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب إلى من لایحضره الطیب؛ یا طب الفقراء، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)
- کتاب صغیر فی النفس، کتابی کوچک درباره نفس، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب فی إتمام کتاب افلوطرخس، کتاب در اتمام [تتمه و ذیلی از رازی بر] کتاب افلوطرخس، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب فی إتمام ما ناقض به القائلین بالهیولی، درباره آن چه دیدگاه باورمندان به هیولی را نقض می‌کند، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب فی آثار الامام الفاضل المعصوم، ردیابی امام فرزانه معصوم، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب فی أثقال الأدوية المركبة، واحد وزنی داروهای ترکیبی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب فی الأبنه و علاجها و تبیینه، دو جنسیتی [هم‌جنس‌گرایی]، درمان آن و گزاره فیزیولوژی آن، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب فی الاستفراغ المحمومین قبل النضج، تهی‌سازی بیماران تب‌دار پیش از پزائیده شدن مایه بیماری‌زا، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الاشفاق على أهل التحصيل من المتكلمين بالفلسفة، کتابی درباره توجه به دانشجویان در حال دانش‌اندوزی در دانش کلام و فلسفه است هدف رازی در نگارش این کتاب نشان دادن جهان بینی و مذهب فیلسوفان علم الهی برای خوانندگان کتاب است، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الانتقاد و التحرير على المعتزلة، کتابی درباره انتقاد از معتزلیان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الأوهام و الحركات النفسانية، کتابی درباره خیال‌پردازی، اوهام و حرکت‌ها نفسانی و روانی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الباه يبين فيه الأمزاج و منافع الباه و مضاره، نیروی جنسی که در آن مزاج‌ها را گزاره می‌کند و نیز سودمندی و زیان کاربرد بیش از اندازه نیروی جنسی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في البرء، کتابی درباره بهبودی از بیماری‌ها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الثبوت في الحكمة، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
کتاب في الجبر و كيف يسكن ألمه و ما علاقة الحر فيه و البرد، کتابی درباره شکسته‌بندی [ارتوپدی] و چگونگی فرونشاندن درد بیمار و شناخت ارتباط گرمی و سردی با این درد است، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الحركة، جنبش و حرکت، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
کتاب في الخيار المُرّ، خيار تلخ، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
کتاب في الدواء المسهل و المقيئ، داروهای روان‌ساز و شکم‌روش‌زا و بالاآورنده‌ها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الردّ على أبي القاسم البلخي فيما ناقض به في المقالة الثانية من كتابه في العلم الالهي، ردّ دیدگاه ابوالقاسم بلخی که در مقالت دوم کتاب خودش درباره نقض علم الهی بدان اشارت داشته است، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الرد على الجاحظ في نقض صناعة الطب، ردّ دیدگاه جاحظ در نقض دانش پزشکی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الردّ على المسمعي المتكلم في رده على أصحاب الهیولی، ردّ سخن مسمعی متکلم که پیروان دیدگاه هیولی‌پذیر را ردّ می‌کرد، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الردّ على الناشي في مسائله العشر التي رام بها نقض الطب، رد مسائل ده‌گانه اندیشمندی بنام ناشی بزرگ که آن‌ها دانش پزشکی را ردّ کرده است، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الرياضة، ورزش، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في السيرة الفاضلة وسيرة أهل المدينة الفاضلة، کتابی درباره روش زندگی و سیره فرزنانگان و روش زندگی مردم مدینه فاضله، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الشكوك التي على برقلس، ردّ، نقض و شک در برخی از دیدگاه‌ها و باورهای برقلس، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في العلامات إقبال الدولة، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في العلة التي صار لها متى انقطع من البدن شيء حتى يتبرأ منه أنه لا يلتصق به، و إن كان صغيراً، و يلصق به من الجراحات العظيمة القدر غير متبرئه مما هو أعظم من ذلك كثيراً، بیماری‌هایی که بخشی کوچک از تن جدا شود، بدان نچسبد، بهبودی نخواهد داشت و چنانکه بخشی بزرگ از تن جدا شود و بدان بچسبد در بسیاری از موارد، امکان چسبیدن را پیدا خواهد کرد، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في العلة التي صار السمك الطري معطشاً، چرا خوردن ماهی تازه تشنگی‌آور است؟، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في العلة التي لها صار يحدث النوم في رؤوس بعض الناس شبيها بالزكام، بیماری که پیامد آن گونه زکام است که در پی خواب در سر برخی از بیماران پدید می‌آورد، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م). کتاب في العلم الالهي على رأي أفلاطون، علم الهی از دیدگاه افلاطون، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في العمل بالحديد و الجبر، کاردپزشکی و کار با چاقو و شکسته‌بندی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الفالج، کتابی درباره شناخت بیماری فلج است.

کتاب في الفرق بين الرؤيا المنذرة، و بين سائر ضروب الرؤيا، بررسی دیدن خواب‌های هشداردهنده و تفاوت آن با دیگر رؤیاهای، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الفصول و المسائل و الجوابات، زاهد العلماء ابوسعید منصور فرزند عیسی ترسآیین نسطوری (ر: ۴۵۰ ق)، دو جزو. جزویکم آن در برگیرنده هر آن چه حسن فرزند سهل در خزانه خودش از پارچه‌نوشته‌ها [رقعه] و کتابچه‌ها و نامه‌های لوله شده و جز آن به گونه پرسش و پاسخ ثبت کرده بود. جزو دوم بر پایه فصل‌بندی مسأله و پاسخ‌هایی است که در کلاس درس در بیمارستان فارقی [میافارقین] داشته است.

کتاب في القولنج، بیماری قولنج درباره دردهای ناحیه شکمی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الكواكب السبعة في الحكمة، اختران هفت‌گانه در دانش حکمت، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في اللذة، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في اللقوه، بیماری کژدهانی؛ یا فلج نیمه رخساره، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في المدة و هي الزمان و في الخلاء و الملاً و هما المكان، مدت و آن زمان به هنگام هستی و نیستی خلأ و اجتماع آفریده شدگان است و هر دو نمایشگر مکان هستند، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في المنامات و الرؤيا، زاهد العلماء ابوسعید منصور فرزند عیسی ترساآیین نسطوری (ر: ۴۵۰ ق)

کتاب في المنتقل، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)

کتاب في المنطق، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في النفس الصغير، رازی. نک: الفهرستف، تجدد، ۵۳۲-۵۳۵.

کتاب في النفس الكبير، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في النفس المغترة، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في النقض على الكيال في الإمامة، کتاب در نقد و نقض دیدگاه کیال درباره موضوع امامت، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في الهيولى المطلقة و الجزئية، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في أمراض العين و مداواتها / کتابی درباره بیماری‌های چشم و درمان هر کدام زاهد العلماء ابوسعید منصور فرزند عیسی ترساآیین نسطوری (ر: ۴۵۰ ق).

کتاب في أن الحمية المفرطة و المبادرة إلى الأدوية و تقليل من الأغذية لا يحفظ الصحة، بل يجلب المرض، پرهیز سنگین خوراکی و نیز اقدام بخوردن دارو و کاهش اندازه خوراک روزانه تندرستی آدمی نمی‌پاید؛ بلکه انگیزه پیدایش بیماری می‌گردد، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في أن الطبيب الحاذق ليس هو من قدر على إبراء جميع العلل، فإن ذلك ليس في الوسع و لافي صناعة أبقراط، و أنه قد يستحق أن يُشكر الطبيب و يُمدح، و أن تُعظم صناعة الطب و تُشرف، و أن هو لم يقدر على ذلك، بعد أن يكون متقدماً لأهل بلده و عصره، کتابچه‌ای درباره این پزشک هر چند زبردست و توانا باشد، بازهم ناتوان از درمان همه بیماری‌ها خواهد بود، چون این مهم نه در گستره توانایی اوست و نه در دانش پزشکی بقراط قرار دارد. هم‌چنین هم‌اره پزشکان شایسته

سپاسگزاری و ستایش و ستودن هستند و نیز دانش پزشکی همیشه باید بزرگ داشته شود و آن را ارج گذارند، هر چند پزشک پزشکی ناتوان از انجام هر درمان موفق باشد. بهررو پزشک نسبت زمان و مکان از همه برتر است، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

کتاب في إن العالم لا يمكن أن يكون الأعلى ما نشاهده، جهان جز به آن چه ما از آن می‌بینیم، نمی‌تواند حالتی دیگر داشته باشد، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

کتاب في أن العلل اليسيرة بعضها أعسر تعرفاً و علاجاً و غير ذلك، چرا گروهی اندک از بیماری‌ها که به دشواری شناخته می‌شوند و به سختی درمان می‌گردند و جزآن، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

کتاب في أن المناقضة التي بين أهل الدهر و أهل التوحيد في سبب إحداث العالم، إنا جاز من نقصان السمة في أسباب الفعل، بعضه على التمادية و بعضه على القائلين بقدم العالم، کتاب درباره گفتگوی نقد و نقض گونه میان دهریان و یگانه‌پرستان درباره انگیزه حادث‌بودن جهان هستی که نشانه‌های اسباب فعلیت آن اندک است، برخی از این نقض‌ها بر ستیزجویان و برخی بر باورمندان به قدیم‌بودن جهان هستی است.

کتاب في أن النفس ليست بجسم، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

کتاب في أن صناعة الكيمياء صناعة أقرب إلى الوجود من الامتناع، دانش کیمیا و این که صنعتی به قابل وجود بودن نزدیک‌تر است، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

کتاب في أن للعالم خالقاً حكيماً، آفریدگاری حکیم آفریننده جهان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

کتاب في انه لا يتصور لمن لا دربة له بالبرهان ان الأرض كرية و ان الناس حولها، نمی‌توان با هیچ دلیلی گمانه‌زنی کرد که زمین گرد و گوی مانند است و مردم نیز در پیرامون آن قراردارند، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

کتاب في أنه لا يجوز أن يكون سکون و افتراق، درباره این که سکون و افتراق نمی‌تواند وجود داشته باشد، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

کتاب في أنه يجوز أن يكون سکون و اجتماع و لایجوز أن يكون حركة و اجتماع لم یزل، کتابی درباره امکان در کنار هم قرارگرفتن سکون و اجتماع وجود دارد و امکان با هم بودن حرکت و اجتماع نخواهد بود، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في ایضاح العلة التي بها تدفع الهوام بالتغذي و مرة بالتدبير، چگونگی دورسازی جانوران گزنده یک بار با خوراکی‌گیری و بار دیگر با برنامه‌های ویژه پایدنی برای هر کس، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في تفسیر کتاب افلوطر خس لکتاب طیماوس، تفسیر کتاب افلوطر خس بر کتاب طیماوس، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في تفسیر کتاب جالینوس لفصول أبقراط، کتابی گزاره‌کننده گزاره جالینوس بر کتاب فصول بقراط، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في تناقض قول الجاحظ في کتابه في فضيلة الکلام و ما غلط فيه على الفلسفة، تناقض سخن جاحظ در کتابش، درباره فضیلت و برتری دانش کلام و برجستگی آن بر دانش فلسفه، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في جمل الموسيقى، گزیده‌هایی از دانش موسیقی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في جواهر الأجسام، گوهرهای ویژه هر جسم، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في حکمة النرد، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في حیل النمس، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في خواص الأشياء، ویژگی‌های فیزیکی مواد و هر چیز، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في سبب وقوف الأرض في وسط الفلك على استدارة، انگیزه قرارگرفتن مدارگونه زمین در میان فلک گرد، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في سيرته، کتابی درباره سیرت خودش، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
کتاب في شراب المُسکِر، کتابی درباره شراب مستی‌زا، دو گفتار، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في شرف الفصد عند الاستفراغات الامتلايه رداءة و كمية و فضله على سائر الاستفراغات و الابانة على أنّ الفصد لايمنه عند الاحتياج إليه شيء البتة، کتابی در ارزشمندی خونگیری در تهی‌سازی تن انباشته از فزونی‌های پلشت از نظر چگونگی و کیفیت و از نظر چندایی و کمیت فراوان باشد و برتری آن نسبت به دیگر روش‌های تهی‌سازی تن و روشنگری در راستا این هیچ فاکتور بازدارنده‌ای برای انجام ندادن آن به هنگام نیاز وجود ندارد، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م) آن را برای امیر ابوعلی احمد فرزند اسماعیل فرزند احمد نگاشت.

کتاب في عذر من اشتغل بالشطرنج، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
کتاب في علل المفاصل و النقرس و عرق النساء، بیماری‌های بندها و نقرس و عرق‌النسا است. ۲۲ باب، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في علم الالهي، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
کتاب في علم النجوم، بلمظفر (ابوالمظفر) نصر فرزند محمود فرزند معروف، بلمظفر ابن معرف (ز: ۵۳۴ ق / ۱۱۴۰ م) نک:
عيون الأنبياء، برگردان ذاکر، ج ۲، ۹۵۲ - ۹۵۳.

کتاب في فسخ ظن من يتوهم أنّ الكواكب ليست في نهاية الاستدارة و غير ذلك، کتابی درباره رد کردن گمانه‌زنی‌ها درباره این که ستارگان و اختران همگی گرد و گوی مانند هستند و جزآن، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب في فضل العين على سائر الحواس، کتابی درباره برتری چشم بر دیگر حواس پنج‌گانه تن، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

- کتاب في كيفية الابصار، چگونگی دیدن و مکانیسم بینایی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في كيفية الاغتذاء، چگونگی خوراک‌گیری و خوراک‌رسانی به تن، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في محنة الذهب و الفضه و الميزان الطبيعي، چگونگی آزمون زر و سیم و میزان طبیعی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في نقض طب روحانی علی ابن الیمان، ردّ دیدگاه ابن‌یمان که طب روحانی را نقض کرده است، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في نقض کتاب البلخي لکتاب العلم الالهي و الردّ عليه، کتابی در ردّ، نقد و نقض کتاب علم الاهي بلخي، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في نقض کتاب التدبير، نقد و نقض کتاب التدبير [گویا نوشته آموزگارش جابر فرزند حیان باشد]، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في نقض کتاب الوجود لمنصور بن طلحة، ردّ، نقد و نقض کتاب الوجود منصور فرزند طلحه، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في نقض کتاب انابو الی فرفور یوس في شرح مذاهب أسطوطاليس في العلم الالهي، ردّ کتاب انابو به فرفور یوس درباره شرح دیدگاه‌های ارسطو در علم الهی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في نقضه علی علي بن شهيد البلخي فيما ناقضه به في أمر اللذة، نقد و نقض دیدگاه علی فرزند شهید بلخي درباره موضوع لذت، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في هیئة الانثيين، ریخت‌شناسی و فیزیولوژی خایگان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

- کتاب في هيئة الصماخ، ریخت‌شناسی و فیزیولوژی گوش میانی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في هيئة العين، ریخت‌شناسی و فیزیولوژی چشم، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في هيئة القلب، ریخت‌شناسی و فیزیولوژی قلب، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في هيئة الكبد، ریخت‌شناسی و فیزیولوژی جگر، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في هيئة المفاصل، ریخت‌شناسی و فیزیولوژی مفاصل‌ها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في وجع المفاصل، درد بندها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب في وجوب الدعاء و الدعوي، کتابی درباره واجب بودن دعا و دعاوی / نیایش و دادخواهی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب فيما اغفلته الفلاسفة، بخش‌های دورافتاده از چشم فیلسوفان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب فيما جرى بينه وبين سيسن المناني يريه خطأ موضوعاته و فساد ناموسه، برخوردها و گفتگوهای دو جانبه میان رازی و سیسن مانوی برای بازگردن اشتباه‌های این دین و تباهی قوانین دین مانوی، هفت مبحث و گفتار، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- کتاب فيما يجب على المتعلمين لصناعة الطب تقديم علمه / پیش‌نیازهای آموزش دانش پزشکی از رشته‌های علمی دیگر برای دانشجویان رشته پزشکی، زاهد العلماء ابوسعید منصور فرزند عیسی ترس‌آیین نسطوری (ر: ۴۵۰ ق)

کتاب فیما یرومه من إظهار ما یدعی من عیوب الأولیاء [مخاریق الأنبیاء]، خواست رازی برای بازگوکردن عیب‌ها اولیاء الله و بزرگان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب فیما یعتقده رأیاً، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب فیمن استعمل تفضیل الهندسة من الموسومین بالهندسة، کاربرد هندسه [دانش اندازه‌ها] و برتری آن از زبان هندسه‌دانان. گزاره کردن اندازه‌ها و کاربرد آن‌ها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
کتاب کبیر فی النفس، کتابی گسترده نویسی شده درباره نفس، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب کلام جری بینہ و بین المسعودی فی حدوث العالم، کتابی گفتگوگرانه میان رازی و مسعودی درباره آفرینش جهان و حدوث آن، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب مختصر فی اللبن، شیرشناسی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب ممتحن فی الطب علی سبیل کناش، کتابی کناش‌گونه درباره آزمون‌گیری در دانش پزشکی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کتاب یوضح أن التركيب نوعان و غیر ذالك، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

الکری و المقادیر، اندازه‌های مسافتی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

کلام فی الفروق بین الأمراض، تشخیص افتراقی بیماری‌ها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

گروه‌بندی و تشخیص افتراقی بیماری‌ها (تقاسیم العلل، التقسیم و التشجیر)، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، زیر نظر حسن اتوکش، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی ایران، ۱۴۰۰ خ.

لغت‌نامه دهخدا علی‌اکبر دهخدا (د ۱۳۳۴ خ)، چ تهران (۱۳۲۵ - ۱۳۴۶ خ) و CD ← (دهخدا)

المحبة، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

- مخاریق الأنبياء، كتاب فيما يرومه من إظهار ما يدعي من عيوب الأولياء، ياهه گویی های پیامبران، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- مختارات في الطب، بلمظفر (ابوالمظفر) نصر فرزند محمود فرزند معروف، بلمظفر ابن معرف (ز: ۵۳۴ ق / ۱۱۴۰ م) نک: عیون الأنبياء، برگردان ذاکر، ج ۲، ۹۵۲ - ۹۵۳.
- المدخل البرهاني، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- المدخل التعليمي، پیش نیاز و پیش گفتار آموزشی کیمیاگری، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- المدخل إلى الطب، کتابی درباره پیش درآمد دانش پزشکی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- المرشد او الفصول، تحقیق و تصحیح البر زکی اسکندر، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، موزه تاریخ علوم پزشکی ایران وابسته به دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی تهران، ۱۳۸۴ خ.
- المرشد، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)
- مصالح الأبدان و الأنفس، ابوزید احمد فرزند سهل بلخی (د: ۳۲۲ ق / ۹۳۴ م)
- معاني القران و تفسیره و مشکله، ابن جراح ابوالحسن علی فرزند عیسی فرزند داود فرزند جراح بغدادی (د: ۳۳۴ ق / ۹۴۶ م) با کمک ابوبکر فرزند مجاهد و ابوالحسن خزاز نحوی آن را می نگارد. (نک: أعلام زرکلی؛ لغتنامه)
- مقالة في أبن فيها خطأ جرير الطبيب في انكاره مشورته على الأمير احمد بن اسماعيل، في تناول التوت الشامي على أثر البطيخ في حاله، و ايضاح عذره فيها، كتابچه ای درباره روشننگری از خطای جریر طبیب در پاسخ ندادن به امیر احمد فرزند اسماعیل [سامانی] که به دنبال خوردن خربزه، توت شامی هم بخورد یانه؟ و توضیح این که چرا در این باره نمی تواند دیدگاه خود را بیان کند، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقاله في إبدال الأدوية المستعملة في الطب و العلاج و قوانينها و جهة استعمالها، کتابچه‌ای درباره داروهای جایگزین کاربردی در دانش پزشکی و قوانین و آیین‌نامه‌ها شیوه ساخت و نگهداری و کاربردشان در درمان بیماری‌های گوناگون بیماران، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقاله في الأسباب المميلة لقلوب أكثر الناس عن الأفاضل الأطباء إلى أخساهم، کتابچه‌ای درباره انگیزه روی آوردن بیشتر مردم به پزشکان پایین مرتبت و دوری از پزشکان والجاه و فرزانه است، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقاله في الأغذية، خوراکی‌ها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م) آن را امیر ابوالعباس احمد فرزند علی نگاشت.

مقاله في البهق و البرص، بیماری پوستی بهک و پیسی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقاله في البواسير و الشقاق في المقعد، بیماری بواسیر نشیمنگاه و ترک خوردگی و شکاف پیرامون سوراخ آن (پیزی)، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقاله في الجدري و الحصبة، بیماری آبله و حصبه است که در چهارده باب، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقاله في الحرقه الكائنة في الاحليل و المثانة، کتابچه‌ای درباره سوزش پدیدآمده در نرینه و پیشابدان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقاله في الحصی في الكلى و المثانة، سنگ گرده و پیشابدان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقاله في الردّ علی احمد بن الطیب السرخسی فیما ردّ به علی جالینوس فی أمر الطعم المرّ، کتابچه‌ای درباره ردّ سخن احمد فرزند طیب سرخسی در ردّ دیدگاه جالینوس درباره مزه تلخ است.

مقالة في الزكام و النزلة و امتلاء الرأس و منع النزلة إلى الصدر، و الريح التي تسدّ المنخرين و منع التنفس بهما، بیماری زکام، سرماخوردگی، انباشتگی سر از فزونی‌ها، جلوگیری از فروپایین آمدن فزونی‌ها به سوی سینه، سخن درباره بادهای گرفتگی‌زا و بسته‌کننده دو کانال بینی و جلوگیری از نفس کشیدن بیمار، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقالة في السبب في قتل ریح السموم لأكثر الحيوانات، مقالتی در باره انگیزه و چگونگی کارکرد باد سموم در کشتن بیشتر جانوران، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقالة في السکنجبین و منافعه و مضاره، کتابی در سکنجبین، سودمندی و زیان آن، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقالة في العادة و انّها تكون طبيعية، عادت و این که یک امر طبیعی به شمار می‌آید، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقالة في العلة التي لها إذا أكلت الحيوانات سخنت أبدانها ما خلا الانسان فانه يجد عند أكله فتوراً، کتابچه‌ای درباره گونه‌ای بیماری در همه جانوران که گوشت جانوری دیگر را می‌خورند، تن آنان داغ می‌شود، به جز آدمی که پس از خوردن گوشت جانوری دیگر، دچار سستی و فرهشتگی تن می‌گردد، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقالة في العلة التي لها تزعم الجهال إن الثلج يعطش، چرا گروهی نادان بر این باورند که خوردن برف تشنگی آور است؟ ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقالة في العلة التي لها صار الخريف ممرضاً والربيع بالصدّ، چرا پاییز بیشتر از بهار بیماریزاست؟ و زآنسوی آن. با این که خورشید در هر دو فصل در یک مدار است، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

مقالة في العلة التي لها يحرق الثلج و يقرح، چرا برف می‌سوزاند و زخمی می‌کند؟ ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

- مقالة في العلة التي من أجلها تضيق النواظر في النور و تتسع في الظلمة، چرا عدسی چشم در برابر نور تنگ و در تاریکی گشاد می‌شود؟ ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- مقالة في العلة التي من أجلها يعرض الزكام لأبي زيد البلخي في فصل الربيع عند شمّه الورد، کتابچه‌ای در نقد سخن ابوزید بلخی درباره بیماری زکام و انگیزه پیدایش آن در فصل بهار و بوییدن گل سرخ، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- مقالة في کیفیات، کیفیت و چگونگی هر چیز، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- مقالة في المذاقات، مزه‌های چشیدنی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- مقالة في المنفعة في أطراف الأجنان دائماً، سودمندی همیشگی کناره و لبه‌های پلک‌ها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- مقالة في أنّ الجهال الأطباء يشددون على المرضى في منعهم من شهواتهم و إن لم يكن الانسان كثير مرض جهلاً و جزافاً، کتابچه‌ای درباره باور پزشکان نادان در فشار بسیار زیاد آوردن بر بیماران برای بازداشتن ایشان از دسترسی به خواست و اشتها به خوراک ویژه و دوست‌داشتنی آنان، هر چند که ایشان از افرادی نیستند و پیوسته در معرض خطر دچار به بیماری شدن باشند، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- مقالة في أنّ الطين المنتقل به فيه منافع، سودمندی‌های جابه‌جا کردن گل منطقه زیستی با خود به هنگام سفرها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م) آن را به نام ابوالحزم قاضی (د: ۲۹۲ ق) نوشت.
- مقالة في إنّ للجسم تحريكاً من ذاته و ان الحركة مبدأ طبيعي، هر چشم یک حرکت ذاتی دارد که آن حرکت دارای یک مبدأ طبیعی است، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- مقالة في علاج العين بالحدید، کارددرمانی چشم [درمان با آهن و چاقو / جراحی]، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).
- مقالة في قولنج الحار، قولنج از گونه گرم، کتاب القولنج الصغیر / قولنج کوچک، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م).

- مقالة في ينبغي أن يقدم من الأغذية و الفواكه و ما يؤخر منها، کتابچه‌ای دربارهٔ چگونگی ترتیب پیش و پس خوردن خوراک و میوه است، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- مقالة فيما استدرکه من الفصل في الكلام في القائلين بحدوث الأجسام، و على القائلين بقدمها، فصل میان سخن باورمندان به شکل‌گیری اجسام منظور حدوث آن‌ها و آن‌هایی باور به دیرپا و ماندگار بودن آن‌ها یعنی قدیم بودن و آفریده‌نشدن اجسام دارند، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- الملوكي، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م) برای علی فرزند صاحب فرمانروای تبرستان نوشت.
- منافع الأعضاء، فیزیولوژی و سودمندی‌های اندام‌ها، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- منافع الأغذية و دفع مضارها، سودمندی‌ها خوراکی‌ها و چگونگی دورساختن زیان هر کدام، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م) برای امیر ابوالعباس احمد فرزند علی نگاشت.
- مناقب الأطباء، ابوسعید عبیدالله (ز: ۴۵۰ ق / ۱۰۵۸ م) فرزند جبرائیل فرزند عبیدالله فرزند بختیشوع فرزند جبرائیل فرزند بختیشوع فرزند جورجیس فرزند جبرائیل که این کتاب اکنون در دسترس نیست.
- المنصوري في الطب، ابوبکر محمد فرزند محمد زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)، تحقیق و تصحیح حازم بکری صدیقی، معهد المخطوطات العربية، کویت، ۱۴۰۸ ق / ۱۹۸۷ م، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، موزه تاریخ علوم پزشکی ایران، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی تهران، ۱۳۸۷ خ.
- المؤنس در موسیقی، منصور فرزند طلحه فرزند حسین فرزند مصعب او را حکیم آل طاهر. (نک: لغت‌نامه)
- میزان العقل، کتاب اندازه و میزان عقل، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).
- نشوار المحاضرة و أخبار المذاكرة، جامع التواریخ، قاضی تنوخی، ابوعلی مُحسِن فرزند ابوالقاسم علی تنوخی (۳۲۹ - ۳۸۴ ق).

نظم کتاب الآس لجابر، نظم کتاب الآس جابر فرزند حیان، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

هیئة العالم، جهان‌شناسی، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م).

الوجود، منصور فرزند طلحه فرزند حسین فرزند مصعب، حکیم آل طاهر

وفیات الأعیان و أبناء الزمان ممَّا تَبَّتْ بِالنَّقْلِ و السَّمَاعِ و أُثْبِتَتْ الْعِیَانِ، ابن خلکان شمس‌الدین، ابوالعباس احمد فرزند محمد برمکی اربلی (۶۰۸ - ۶۸۱ ق)، چ. هاینریش فردیناند ووستنفلد (*Heinrich Ferdinand Wüstenfeld*، ۱۸۰۸ - ۱۸۹۹)، چاپ آلمان، ۱۸۳۵ - ۱۸۵۰ م؛ دیگر: تصحیح محی‌الدین عبدالحمید، قاهره، ۱۹۴۹ ق؛ دیگر: ترجمه میرزا محمدحسن خان شیخ جابری انصاری به دستور ظل‌السلطان؛ وفيات الاعیان، چاپ سنگی، تهران، ۱۲۸۴ ق؛ دیگر: به کوشش احسان عباس، دارالفکر، بیروت؛ دارالقلم، بیروت، ۱۹۷۱ م، ۷ جلد.

رازی از نگاه ابن‌ابی‌اصیبغه

۸۱

ذکر
دکتر محمد ابراهیم